

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΓΕΛΗΣ

ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΟΝΙΚΗΣ

G. W. LEIBNIZ

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
DISCOURS DE MÉTAPHYSIQUE

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΧΟΛΙΑ
ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΪΜΑΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΓΝΑΤΙΑ, 1975

Ἦδη ὅταν θρίσκονταν στὸ Παρίσι εἶχε ἀνακαλύψει τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό. Παράλληλα μ' αὐτόν, κι' ἴσως λίγο νωρίτερα, εἶχε φτάσει στὴν ἴδια ἀνακάλυψη καὶ ὁ Newton. Ὁ Leibniz δημοσιεύει τὰ πορίσματά του στὰ 1684 ἐνῶ ὁ Newton στὰ 1687. Ἀκολουθεῖ μία δυσάρεστη διαμάχη μεταξύ τῶν δύο σοφῶν γιὰ τὰ πρωτεῖα τῆς ἀνακάλυψης· ἡ ἀλήθεια πάντως εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἔφθασαν σ' αὐτὴν ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ ἐπομένως ἡ διαμάχη δὲν εἶχε νόημα.

Ἀπὸ τὸ 1676 εἶναι βιβλιοθηκάριος τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀνοδέρου. Ἐργάζεται γιὰ τὴ σύνταξη μιᾶς ἱστορίας τοῦ οἴκου τοῦ Brunswick, γράφει πολλά, ἀλλὰ ὅπως συνηθίζει, δημοσιεύει ἐλάχιστα. Διατηρεῖ σχέσεις μὲ ὅλο τὸν κόσμο, ἰδίως μὲ τὸ Βερολίνο (ἔπου ἴδρυσε τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία μετονομάσθηκε ἀργότερα Πρωσικὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία καὶ εἶναι ἡ σημερινὴ Γερμανικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν), τὴ Βιέννη καὶ τὴν Πετρούπολη, κρατᾶει μία τεράστια ἀλληλογραφία καὶ κάνει διαρκῶς διάφορα σχέδια σὲ πολλοὺς τομεῖς. Οἱ σχέσεις του ὅμως μὲ τὴν αὐτὴ ὅλο καὶ ψυχραίνονται, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ θάνατός του τὸ 1716 νὰ περάσει σχεδὸν ἀπαρατήρητος καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς του¹.

Τὰ κυριότερα — φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος — ἔργα του εἶναι: «Discours de Métaphysique» (1686), «Système nouveau de la nature» (1695), «Nouveaux Essais sur l'entendement» (1704), «Essais de Théodicée» (1710), «Principes de la nature et de la grâce» (1714), «Monadologie» (1714).

1. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Leibniz — ὅπως π.χ. ἡ τάση του γιὰ συμβιβασμὸ ἀντιθέτων ἀπόψεων, ἡ δημοσίευση μόνον ἐλαχίστων ἔργων του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, ἡ ἐπανάληψη στὴν ἀλληλογραφία του τῶν ἰδίων θεμάτων κ.ἄ. — μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μόνο ἀπὸ μία πλήρη γνώση τῆς ζωῆς τοῦ φιλοσόφου. Πολὺ κατατοπιστικὸ σχετικὰ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Belaval: Leibniz, Initiation à sa philosophie, Paris, Vrin 1962, ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔργο τοῦ Leibniz παράλληλα μὲ τὴ ζωὴ του.

II. 1. Στις 11 Φεβρουαρίου 1686 ὁ Leibniz ἔγραψε στὸν κόμη Ernst von Hessen - Rheinfels: «Ἐχω γράψει τελευταῖα (καθὼς ἤμουν κάπου ποὺ δὲν εἶχα τί νὰ κάνω γιὰ μερικὲς μέρες) μιὰ μικρὴ μεταφυσικὴ πραγματεία καὶ θὰ ἤθελα πολὺ νὰ ἔχω τὴν γνώμη τοῦ Arnauld γι' αὐτήν. Γιατὶ τὰ προβλήματα τῆς χάρις, τῆς συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ στὰ δημιουργήματά του, τῆς φύσης τῶν θαυμάτων, τῆς αἰτίας τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ κακοῦ, τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, τῶν ἰδεῶν κλπ. ἐξετάζονται μὲ ἕναν τρόπο ποὺ φαίνεται νὰ προσφέρη νέες προοπτικὲς ἱκανὲς νὰ φωτίσουν πολὺ μεγάλες δυσκολίες...»¹ Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ, ἡ «Μεταφυσικὴ Πραγματεία» πρέπει νὰ γράφτηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1686, ἐποχὴ ποὺ ὁ Leibniz ἦταν 40 ἐτῶν. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἡ πρώτη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μία ἀπὸ τίς πρὶν ὀλοκληρωμένες προσπάθειες τοῦ Leibniz νὰ παρουσιάσῃ μὲ συστηματικὸ τρόπο τίς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας του.

2. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ χωρισθῇ σὲ πέντε μέρη: Στὸ πρῶτο μέρος (§ 1 - 7), ἐξετάζει τίς σχέσεις τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμο, μὲ βάση τὴν πράξη τῆς δημιουργίας. Ὁδηγεῖται στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ κόσμος στὸ σύνολό του εἶναι ὁ καλύτερος δυνατός, ἀφοῦ ὁ δημιουργὸς του εἶναι τὸ τελειότερο ὄν καὶ ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ «βελτίου». Στὸ δεύτερο μέρος (§ 8 - 16), προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τῶν δημιουργημάτων, ὀρίζοντάς τα ὡς ἀτομικὲς οὐσίες, τελειῶς ἀνεξάρτητες μεταξύ τους. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν οὐσιῶν ἀποτελεῖ τὸ σύμπαν, ποὺ ὑπακούει στοὺς νόμους τῆς προκαθορισμένης ἀρμονίας. Στὴ συνέχεια, σ' ἕνα τρίτο μέρος (§ 17 - 22), περνᾷ στὴν παρουσίαση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ποὺ ἀντιστοιχεῖ

1. Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz, ἐκδ. C. J. Gerhardt, Berlin 1875 (ἀνατύπωση 1965) τόμος II, σελ. 11. Οἱ παραπομπές στὴν ἔκδοση τοῦ Gerhardt θὰ σημειώνονται γιὰ συντομία μὲ τὸ ἀρχικὸ G., ὁ τόμος μὲ λατινικοὺς καὶ ἡ σελίδα μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς.

στην περιοχή της ύλης. Έδώ διαπιστώνει ότι βασικός στη φύση είναι ο νόμος της διατήρησης της ενέργειας και ότι η μηχανική εξήγηση των φυσικών φαινομένων δεν έρχεται όπωςδήποτε σε αντίφαση με την τελολογική έρμηνεία του κόσμου. Στο τέταρτο μέρος (§ 23 - 31), ασχολείται με τις άυλες ουσίες, και, ειδικότερα, με τα πνεύματα, εξετάζοντας τα δύο συστατικά τους στοιχεία, τη νόηση και τη βούληση. Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος (§ 32 - 37), φθάνει στην περιγραφή της ένωσης αυτών των πνευμάτων με το Θεό, που θα αποτελέσει την Πολιτεία του Θεού.

3. Η άφετηρία του είναι διαφορετική από του Descartes. Ο Descartes με τη δυσπιστία του προς οποιαδήποτε άποψη που ο ίδιος δεν έχει αποδείξει ως βέβαιη, έχει την τάση να απορρίπτει όλες τις προηγούμενες «αύθεντιες», και προσπαθεί να κτίσει από την αρχή τελείως μόνος του όλο το οικοδόμημα της φιλοσοφίας του. Γι' αυτό και η σκέψη του — χωρίς όπωςδήποτε να είναι εντελώς απαλλαγμένη από παλιότερες επιδράσεις — θεωρείται από πολλούς μελετητές ως άφετηρία της νεώτερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Η θέση του Leibniz είναι διαφορετική. Πιστεύει ότι σε όλες τις απόψεις υπάρχει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό αλήθειας, κι' αυτό ακριβώς θέλει να αποκαλύψει, για να το χρησιμοποιήσει ως βάση πάνω στην οποία θα εντάξει τη δική του σκέψη. Η φιλοσοφία του ξεκινά βασικά από απόψεις παλαιότερων, τις οποίες όμως εμπλουτίζει με τις προσωπικές του πολύπλευρες έρευνες σε όλους τους τομείς και τις αφομοιώνει τελικά μέσα στο σύστημά του, δίνοντάς τους ένα τελείως νέο περιεχόμενο.

Ο κεντρικός πυρήνας γύρω από τον οποίο στρέφεται η φιλοσοφία του — που είναι ακριβώς και ο κεντρικός πυρήνας της «Μεταφυσικής Πραγματείας» — είναι μια έννοια της παραδοσιακής φιλοσοφίας, ή έννοια της ουσίας. Το περιεχόμενο της έννοιας αυτής εμφανίζεται διαφορετικό σε κάθε φιλόσοφο που την έχει εξετάσει. Στη φιλοσοφία του Leibniz μπορεί να προέλθει από πολλούς δρόμους. Καθένας από αυτούς θα μάς έδινε μία διαφορετική έρμηνεία της και θα παρουσίαζε ολόκληρη τη φιλοσοφία του Leibniz κάτω από ένα τελείως διαφορετικό πρίσμα. Αυτό ακριβώς δδήγησε στην εμφάνιση τόσων έρμηνειών της φιλοσοφίας του Leibniz,

που απέχουν πολύ μεταξύ τους. Έχουμε π.χ. την έρμηνεία του B. Russell και του Couturat που στράφηκαν αποκλειστικά και μόνο στις λογικομαθηματικές θέσεις του συστήματος· ο Cassirer, τονίζοντας περισσότερο τη γνωσιοθεωρητική πλευρά, βρίσκει στον Leibniz έναν πρόδρομο του Kant· ο Baruzi τέλος — για να μην αναφέρουμε παρά λίγες μόνο από τις διαφορετικές έρμηνείες — βρίσκει στη φιλοσοφία του Leibniz μία έμπνευση ουσιαστικά θρησκευτική και ίσως ακόμη και μυστική, χωρίς πάντως να παραγνωρίζει τελείως και τη λογική της προέλευση.

Οι διαφορετικές αυτές έρμηνείες της φιλοσοφίας του Leibniz παρουσιάζουν κάθε φορά και μία μερική άποψη του συστήματός του, που όπωςδήποτε είναι αληθινή, δεν μπορεί όμως να το φωτίσει στην ολότητα και την ενότητά του. Για να αποκτήσουμε μια συνολική άποψη της φιλοσοφίας του Leibniz, πρέπει να προχωρήσουμε σ' έναν συνδυασμό όλων των επί μέρους έρμηνειών, έτσι ώστε ή καθεμιά τους να συμπληρώνει, να διαφωτίζει και να επεξηγήσει την άλλη, με τρόπο που να μάς οδηγήσει σε μία θεώρηση του συστήματος σε όλη του τη συνοχή¹.

Η καλύτερη απόδειξη για την παραπάνω θέση μέσα από το ίδιο το έργο του Leibniz βρίσκεται στη «Μεταφυσική Πραγματεία». Γιατί, ενώ υπάρχουν πολλές απόψεις που ενισχύουν την μία ή την άλλη έρμηνεία ξεχωριστά, μέσα στο πλήθος των έργων και της άλληγογραφίας του, στη «Μεταφυσική Πραγματεία», μάς αντιπαραθέτει ακριβώς τρεις διαφορετικές θέσεις, που δίνουν στην ουσία κάθε φορά κι' άλλη προέλευση: ή πρώτη λογική, ή δεύτερη φυσική και ή τρίτη μεταφυσική. Και οι τρεις αυτές θεωρίες, χωρίς να αντιφάσκουν μεταξύ τους, μάς δείχνουν ακριβώς την προσπάθεια του Leibniz να συμβιβάσει περιοχές διαφορετικές, την λογική, την επιστήμη και την θεολογία, και να φθάσει έτσι σε έναν ένοποιητικό συνδυασμό όλων των περιοχών της ανθρώπινης γνώ-

1. Ο καλύτερος τρόπος για να φωτίσουμε το πρόβλημά μας θα ήταν ίσως να εφαρμόσουμε σ' αυτό ό,τι ακριβώς λέει ο ίδιος ο Leibniz για τις ουσίες και τη σχέση τους με το σύμπαν: κάθε ουσία έχει μία άποψη του σύμπαντος από μία όρισμένη σκοπιά· ή άποψη αυτή είναι όπωςδήποτε πραγματική, δεν αντιπροσωπεύει όμως το σύμπαν στην ολότητά του· την ολότητα αυτή θα μάς την δώσει το σύνολο των απόψεων όλων των ουσιών.

σης, πράγμα που αποτελεί έναν από τους ουσιαστικούς στόχους που έχει θέσει στη ζωή του από την αρχή των ερευνών του.

4. Με την λογική προέλευση της ουσίας, ο Leibniz επιστρέφει στην παράδοση του Ἀριστοτέλη τόσο στην μεταφυσική όσο και στην λογική. Ἐνας όρισμός της ουσίας που δίνει στην παράγραφο 8 ἀναφέρει: «ὅταν πολλά κατηγορούμενα ἀναφέρονται σ' ἓνα ἴδιο ὑποκείμενο, κι' αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀναφέρεται πιά σὲ κανένα ἄλλο, τὸ ὀνομάζουμε ἀτομικὴ οὐσία». Ἐδῶ, ὅπως ἀκριβῶς και στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ οὐσία εἶναι τὸ ἔσχατο ὑποκείμενο· κανένα κατηγορούμενο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Ὅποιοσδήποτε ὄρος μπορεῖ νὰ ληφθῆ συντακτικὰ ὡς ὑποκείμενο, κάθε ὑποκείμενο ὅμως δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ και μία οὐσία, ἀφοῦ μία ἔγνοια που παίζει σὲ μία πρόταση τὸ ρόλο τοῦ ὑποκειμένου, μπορεῖ σὲ μία ἄλλη νὰ παίζῃ τὸ ρόλο τοῦ κατηγορουμένου. Οὐσία — και ὁ Leibniz προσθέτει στὴ λέξη οὐσία τὴ λέξη ἀτομικὴ — εἶναι μόνο τὸ ἀπόλυτο, τὸ τελευταῖο ὑποκείμενο τῶν κατηγορουμένων. Ἔτσι ὁ ὄρος «ἐγὼ» π.χ. εἶναι μία ἀτομικὴ οὐσία, ἀφοῦ ἔχει πολλά κατηγορούμενα, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθῆ ὡς κατηγορούμενο κανενὸς ἄλλου πράγματος.

Δὲν παραμένει ὅμως ὁ Leibniz στὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση. Ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτὴν, ἀνανεώνοντάς την. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ οὐσία δὲν θρίσκειαι στὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα γένος τοῦ ὁποῖου ἡ ἀτομικότητα ἐπιθεβαιώνεται ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ὕλη. Ἐγὼ γιὰ τὸ Leibniz ἡ οὐσία ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς μία ἀτομικότητα, χωρὶς νὰ δέχεται τίποτε ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἐξωτερικὸ στοιχεῖο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πλησιάζει ἴσως περισσότερο στὴν ἀποψη τοῦ Πλωτίνου ὅπως ἀνανεώθηκε ἀπὸ τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ νοητικὲς ιδέες (ἢ οἱ ἄγγελοι, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Θωμᾶ) εἶναι οὐσίες που κατέχουν ἤδη τοὺς χαρακτηρισ τῆς ἀτομικότητας· προχωρεῖ ὅμως ἀκόμη πιὸ πέρα κι' ἀπὸ αὐτούς: δὲν περιορίζεται μόνο στὶς νοητικὲς οὐσίες, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς ἀπλὲς οὐσίες: «αὐτὸ που ὁ Ἅγιος Θωμᾶς θεβαιώνει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ τοὺς ἀγγέλους ἢ τὶς νοήσεις, εἶναι ἀληθινὸ γιὰ ὅλες τὶς οὐσίες» (§ 9).

Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλεξάνδρου, που χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος ὁ

Leibniz, δείχνει με ποῖο τρόπο τοποθετεῖ τὴν οὐσία στὸ ἀτομικὸ και συγκεκριμένο: αὐτὸ που ὑπάρχει και εἶναι πραγματικὸ εἶναι τὸ ἄτομο με ὅλη του τὴν ἱστορία. Στὸ παράδειγμά μας, ὁ Ἀλέξανδρος με τὶς συγκεκριμένες μάχες και νίκες του, τὸ θάνατό του στὰ 33 χρόνια του κλπ. Ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐμφανίζεται μόνο μέσα ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, και τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν περιστατικῶν ἀποτελεῖ τὴν οὐσία του. Προχωρώντας ἔτσι ἀκόμη περισσότερο στὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς ἔγνοιας τῆς οὐσίας, προσθέτει: «ἡ φύση μιᾶς ἀτομικῆς οὐσίας ἢ ἐνὸς πλήρους ὄντος, εἶναι νὰ ἔχη μία τόσο συμπληρωμένη ἔγνοια που νὰ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ κατανοήσουμε και νὰ συναγάγουμε ἀπὸ αὐτὴν ὅλα τὰ κατηγορούμενα τοῦ ὑποκειμένου στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται αὐτὴ ἡ ἔγνοια» (§ 8). Και ἐπεκτείνοντας τὴν πρόταση αὐτὴ και χρονικὰ καταλήγει: «ὑπάρχουν στὴν ψυχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου πάντοτε ὑπολείμματα ὄλων αὐτῶν που τοῦ ἔχουν συμβῆ και τὰ σημάδια ὄλων αὐτῶν που θὰ τοῦ συμβοῦν» (§ 8). Ἐπομένως, ἡ ἔγνοια τῆς οὐσίας τοῦ Leibniz παρουσιάζει μία ἐνότητα που συνδυάζει τὸ στατικὸ με τὸ διαχρονικὸ. Ἡ ἀποψη αὐτὴ δίνει στὴν οὐσία νέες διαστάσεις και μπορεῖ νὰ ἔχη πολλές προεκτάσεις, ἀφοῦ μ' αὐτὴν ἡ οὐσία ἀποκτᾶ μία πλήρη αὐτοτέλεια και ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στὶς ἄλλες, και θὰ μπορούσαμε ἐπομένως νὰ θροῦμε μέσα σ' αὐτὴν — ἂν εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσουμε σὲ μία ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση — τὴν αἰτία ὄλων τῶν μεταβολῶν που τῆς συμβαίνουν· ταυτόχρονα ὅμως εἶναι και πολὺ τολμηρὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, και δημιουργεῖ δυσκολίες σὲ πολλὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα, ὅπως θὰ δοῦμε και στὴ συνέχεια¹.

1. Ἡ τολμὴ ἀκριβῶς τῆς ἀποψῆς αὐτῆς ἐπέσυρε τὴν κριτικὴ τοῦ Aynaud που στὴν ἀπάντησή του στὸν Hessen-Rheinfels ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «θρίσκω σ' αὐτὲς τὶς σκέψεις τόσα πράγματα που με τρομάζουν, και σχεδὸν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἂν δὲν ἀπατώμαι, θὰ τὰ θροῦν τόσο ἐνοχλητικὰ που δὲν βλέπω τί χρησιμότητα θὰ εἶχε ἓνα ἔργο που προφανῶς θὰ ἀπορριφθῆ ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο. Δὲν θὰ δώσω γιὰ παράδειγμα παρὰ μόνο ὅ,τι λέει στὸ Ἄρθρο 13, ὅτι ἡ ἀτομικὴ ἔγνοια κάθε προσώπου περιλαμβάνει μιὰ γιὰ πάντα ὅλα ὅσα θὰ τοῦ συμβοῦν ποτέ» (G. II, 15).

Ἡ Russell θρίσκει τὴν κριτικὴ αὐτὴ τοῦ Aynaud ὑπερβολικὰ ἀυστηρῆ (Philosophy of Leibniz, 1900, 1971', σελ. 44). Ἡ ἀυστηρότητα ὅμως αὐτὴ εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγηθῆ, ὅταν γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ar-

5. Με τη δεύτερη θέση του Leibniz που δίνει στην ουσία προέλευση φυσική, οδηγούμαστε σε ένα νέο χαρακτηριστικό της, που δείχνει όλη την αυθεντικότητα της σκέψης του φιλοσόφου μας, την ενέργεια. Για να φθάση στη θεώρησή του αυτή, ξεκινά πρώτα από τη σχετική άποψη του Descartes την οποία θα αναθεωρήσει τελείως, γιατί δεν τον ικανοποιεί στην εξήγηση των φαινομένων.

Ο Descartes πιστεύει ότι η ουσία των πραγμάτων είναι η έκταση που κατέχουν στο χώρο, και ανάγει όλους τους χαρακτήρες των σωμάτων σε τρόπους της έκτασης: οι μεταβολές είναι κινήσεις στο χώρο. Έτσι προσπαθεί να κατασκευάσει τον κόσμο a priori χρησιμοποιώντας μόνο την ύλη και την κίνηση.

Η έρμηνεία αυτή είχε φανή αρχικά πειστική στον Leibniz, όπως παραδέχεται ο ίδιος (§ 17). Στη συνέχεια όμως, μετά από έρευνες φυσικές και μεταφυσικές, αναγκάστηκε να την απορρίψει. Η άποψη του Descartes, εφαρμοσμένη μάλιστα σε έναν απόλυτα ομοιογενή χώρο, θα απαιτούσε για τη μελέτη της, κι' επομένως για την έρμηνεία των φυσικών φαινομένων, μόνον τη χρησιμοποίηση της γεωμετρίας, και η μηχανική και, γενικότερα, η φυσική, θα καταντούσε τελείως άχρηστη. Κι' αυτό είναι κάτι που δεν το δέχεται ούτε ο ίδιος ο Descartes.

Στην πραγματικότητα ο Leibniz δεν δυσκολεύεται να απορρίψει τις απόψεις του Descartes, αφού παίρνει τα όπλα του γι' αυτό από την ίδια την εμπειρία, όπως αυτή εκφράζεται με μαθηματικό τρόπο μέσα από τους νόμους της μηχανικής των φυσικών της εποχής του, Γαλιλαίου, Huygens κ.ά. Κατ' αρχήν δεν του είναι δύσκολο να αποδείξει ότι υπάρχουν ιδιότητες και νόμοι της κίνησης των

наилд δεν πήρε ποτέ στα χέρια του ολόκληρο το κείμενο της «Μεταφυσικής Πραγματείας», αλλά μόνο την περίληψή του (πράγμα που φαίνεται να άγνοη ο Russell, όταν αναφέρει: άμέσως μόλις διάβασε τη «Μεταφυσική Πραγματεία») όπου όμως οι απόψεις του δεν παρουσιάζονται αναλυτικά και είναι φυσικό να γεννούν άπορίες. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο Аппаиd είχε υπόψη του μόνο την περίληψη, είχε ως επακόλουθο την ανταλλαγή μίας πολύ εκτεταμένης αλληλογραφίας ανάμεσα στους δύο σοφούς, στην οποία ο Leibniz αναγκάζεται να επανέλθει και να εξηγήσει αναλυτικότερα όρισμένα σημεία αυτής της περίληψης. Η αλληλογραφία αυτή είναι, σε τελευταία ανάλυση, το καλύτερο υπόμνημα για την κατανόηση της ίδιας της Πραγματείας.

σωμάτων τους οποίους δεν είναι δυνατό να εξηγήσουμε μόνο με την έννοια της έκτασης. Έτσι, αν η ουσία των σωμάτων ήταν μόνον η έκταση, θα έπρεπε να παραμένουν αδιάφορα στην κίνηση και την στάση. Δεν θα έπρεπε να προβάλλουν καμία αντίσταση, όταν δέχονται οποιαδήποτε ώθηση. Η εμπειρία όμως μάς δίνει τελείως αντίθετα αποτελέσματα: τα σώματα αντιστέκονται στην κίνηση και χρειάζεται μεγαλύτερη προσπάθεια για να μετατοπισθώ ένα μεγάλο σώμα παρά ένα μικρό.

Η έρμηνεία του Descartes καταλήγει στην αρχή ότι η ποσότητα της κίνησης στο σύμπαν ($m \cdot v$) διατηρείται σταθερή. Τα πειράματα όμως του Γαλιλαίου και του Huygens έδειξαν ότι το σταθερό δεν είναι η ποσότητα της κίνησης, αλλά η ποσότητα της ενέργειας ($m \cdot v^2$). Αφού λοιπόν ο νόμος της διατήρησης της κίνησης είναι έσφαλμένος, ή κίνηση (και, επομένως, η έκταση) δεν είναι δυνατόν να θεωρηθώ ως ουσία των σωμάτων. Κάθε σώμα εξακολουθεί πάντα να είναι έκταση, ή έκταση όμως από πρώτη ιδιότητα της ύλης που ήταν στον Descartes γίνεται δεύτερη στον Leibniz, κάτι σαν το χρώμα, τη σκληρότητα, τη θερμότητα κ.λ.π. Αυτό που κάνει νοητή την ύλη με όλες τις ιδιότητες και μεταβολές της, είναι η ενέργεια. Ο Leibniz δεν περιορίζεται απλώς στο να γενικεύσει τη διατήρηση του $m \cdot v^2$ ως πειραματικό αίτημα. Το ύψώνει πάνω από την ίδια τη φυσική μετατρέποντάς το σε μεταφυσική αρχή με απόλυτο κύρος.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα, λοιπόν, της ουσίας είναι η ενέργεια. Αυτό που εμπόδιζε μέχρι τότε τους φιλοσόφους να αποδώσουν την έννοια της ενέργειας στην ουσία γενικά, ήταν ότι η έννοια αυτή συνδέονταν άμεσα με την έννοια της ζωής. Έτσι απέδιδαν την ενέργεια μόνο στους ζωντανούς οργανισμούς και θεωρούσαν την ανόργανη ύλη ως κάτι το αδρανές και τελείως παθητικό. Το εμπόδιο αυτό το ξεπερνά ο Leibniz με τη χρησιμοποίηση της αρχής της συνέχειας, για την έγκυρότητα της οποίας είναι πεπεισμένος από τα αποτελέσματά της στα μαθηματικά, στην περίπτωση του απειροστικού λογισμού. Η αρχή αυτή στη φυσική δηλώνεται με το «ή φύση δεν κάνει άλματα». Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε να δεχθώμε ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην περιοχή των ζώντων οργανισμών και της ανόργανης ύλης. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

«δὲν τολμῶ νὰ θεβαιώσω διὰ τὰ φυτὰ δὲν ἔχουν ψυχὴ, οὔτε ζωὴ» (G. II, 92) ἢ ἀκόμη: «... αὐτὸς ὁ ὄγκος μάρμαρο ἴσως νὰ μὴν εἶναι παρὰ ἕνας σωρὸς ἀπὸ ἀπειρα ζωντανὰ σώματα, ἢ ὅπως μία λίμνη γεμάτη φάρια» (G. II, 100 - 101). Φτάνει μέχρι τὸ σημεῖο νὰ διαβλέπη τὴ θεωρία τῆς ἐξελίξεως: «ἴσως κάποιο καιρὸ, ἢ σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ σύμπαντος, τὰ εἶδη τῶν ζῶων ἐπιδέχονται ἢ ἐπιδέχονταν ἢ θὰ ἐπιδέχωνται περισσότερες μεταβολές, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχουν τῶρα ἀνάμεσά μας· καὶ πολλὰ ζῶα ποὺ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὴ γάτα, ὅπως τὸ λιοντάρι, ἢ τίγρη καὶ ὁ λύγξ, θὰ μπορούσαν νὰ ἀνῆκουν στὴν ἴδια ράτσα καὶ νὰ εἶναι τῶρα σὰν νέες ὑποδιαίρεσεις τοῦ ἀρχαίου εἶδους τῆς γάτας» (Nouveaux Essais III VI § 23). Θεωρώντας, λοιπὸν, τὴν ἐνέργεια ὡς πρωταρχικὸ χαρακτήρα ὄλων τῶν οὐσιῶν γενικά, ἔφθασε σ' αὐτὲς τίς τόσο προοδευτικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἀπόψεις. Σ' αὐτὸ τὸν βοήθησε ὅπως οἴηται καὶ ἡ χρῆσις τοῦ μικροσκοπίου, τὴν τεράστια σημασία τοῦ ὁποίου γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα κατάλαβε ἀμέσως.

6. Ἡ τρίτη τέλος, ἀλλὰ ὄχι καὶ λιγότερο σημαντικὴ γιὰ τὸν Leibniz θέσις, δίνει στὴν οὐσία προέλευση καθαρὰ μεταφυσικὴ. Ἡ οὐσία εἶναι τὸ προῖόν μιᾶς δημιουργικῆς πράξεως τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἀπειρες οὐσίαι ποὺ ἔχει δημιουργήσει ὁ Θεός, ἐκφράζουν τὸ δημιουργὸ τους καθεμιά μετὰ τὸν τρόπο τῆς. Μετὰ δάση τὸν τρόπο ἐκφράσεως τοῦ δημιουργοῦ ἀπὸ τίς οὐσίαι καθὼς καὶ τὸ ποσοστὸ ἐνεργείας ποὺ ὑπάρχει σ' αὐτὲς, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ ἱεραρχία τῶν οὐσιῶν: στὴν κορυφὴ τῆς θρῖσκονται οἱ οὐσίαι ποὺ ἐκφράζουν καλύτερα τὸν Θεό — καὶ αὐτὲς εἶναι οἱ νοητικὲς οὐσίαι, προικισμένες μετὰ ἐλευθερία καὶ συνείδηση — καὶ στὴ βάση τῆς αὐτὲς ποὺ ἐκφράζουν καλύτερα τὸν κόσμον. Ὁ Θεός, ὡς παντογνώστης, ἤξερε ποιὲς οὐσίαι δημιούργησε καὶ ἐπομένως ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς καθεμιάς ἀπὸ αὐτὲς, ἀφοῦ αὐτὴ περιλαμβάνεται μέσα στὴν πλήρη ἐννοιά τους. Ἄν τῶρα αὐτὴ ἡ ἱστορία εἶναι ἐγγενὴς σὲ καθεμιά ἀπὸ τίς οὐσίαι, δὲν ἔχει ἀνάγκη γιὰ νὰ ὑπάρχη ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Εἶναι αὐτάρκειες, ἀφοῦ ἡ αἰτία ὄλων τῶν γεγονότων ποὺ τοὺς συνέβησαν ἢ θὰ τοὺς συμβοῦν εἶναι ἐσωτερικὴ καὶ πηγάζει μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση. Κάθε οὐσία, λοιπὸν, μπορεί νὰ θεωρηθῆ ξεχωριστά, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ τῆς, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τίς

ἄλλες — ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεό — χωρὶς παράθυρα.

7. Μετὰ τὴν ἐξέταση τῆς τριπλῆς αὐτῆς προέλευσης τῆς οὐσίας στὴ σκέψη τοῦ Leibniz, μπορούμε νὰ συνοψίσουμε τὰ γενικά χαρακτηριστικά τῆς: Εἶναι ἀπλή, ἐνιαία, ἀδιαίρετη, καὶ, ἐπομένως, ἀγέννητη καὶ ἀφθαρτὴ· καὶ ὅπως περικλείει τίς περασμένες καὶ μελλοντικὲς τῆς καταστάσεις, ἢ ἀδιαίρετότητά τῆς δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι οὔτε ἡ ἀδιαίρετότητα τοῦ μαθηματικοῦ σημείου, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μία ἀφαίρεση, οὔτε ἡ φαινομενικὴ ἀδιαίρετότητα ἐνὸς ὕλικου ἀτόμου, ποὺ εἶναι μόνο μία σχηματικὴ μάζα ἀπειρης σκληρότητας, καὶ ἐπομένως δὲν περιέχει τὴν ἐγγενῆ αἰτία τῶν μεταβολῶν του. Εἶναι ἕνα σημεῖο μεταφυσικὸ, ἕνας μικρὸς κόσμος ποὺ περιέχεται σ' ἕνα σημεῖο. Βασικὸ τῆς χαρακτηριστικὸ ἢ αὐτενέργεια, ποὺ τὴν κάνει ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες οὐσίαις.

8. Μετὰ τὴν νέα αὐτὴ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας, ὁ Leibniz ἔρχεται αὐτόματα ἀντιμέτωπος μετὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπικοινωνίας τῶν οὐσιῶν μεταξύ τους, ποὺ εἶχε ἀπασχολήσει ἐντονα τίς φιλοσοφικὲς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς του, εἰδικότερα κάτω ἀπὸ τὴ μερικότερη σκοπιά του, τὴ σχέση δηλαδὴ τῆς ψυχῆς μετὰ τὸ σῶμα. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς λύσεως ποὺ προτείνει ὁ ἴδιος, εἶναι ἀπαραίτητη μία πολὺ σύντομη παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τῶν συγχρόνων του.

Ὁ Descartes δέχεται ἕναν ἀπόλυτο δυϊσμὸ μετὰ τῆς σωματικῆς οὐσίας ποὺ ἀνάγεται στὴν ἔκταση καὶ τῆς πνευματικῆς οὐσίας, ποὺ εἶναι τελείως ἄυλη καὶ ἀνάγεται στὴ νόηση. Παρὰ τὴν ἑτερογένειά τους αὐτὴ, δὲν μπορεί νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἀμοιβαία τους ἐπίδραση. Ἔτσι πιστεύει πὺς τὸ σῶμα ἐνεργεῖ στὸ πνεῦμα μετὰ τὴν ἀντίληψη τῶν ἀντικειμένων, καὶ τὸ πνεῦμα στὸ σῶμα μετὰ τὴν ἐπενέργεια τῆς θέλησης. Γιὰ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ αὐτὸ τοποθέτησε τὴν ἕδρα τῆς ψυχῆς στὸ κωνάριο τοῦ ἐγκεφάλου, ἔτσι ὅμως δὲν ἔλυσε τὸ πρόβλημα. Ἔλεγε ἀπλῶς ὅτι ἡ κίνηση τοῦ κωναρίου κάνει τὴν ψυχὴ νὰ δοκιμάξῃ αὐτὴν τὴν αἴσθησι. Μετὰ ποῖο τρόπο ὅμως γίνεται αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μία οὐσία στὴν ἄλλη, ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ τὸ κωνάριο, ἀδυνατεῖ νὰ τὸ ἐξηγήσῃ.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Descartes, ἀναγνωρίζοντας αὐτὴν ἀκριβῶς

τήν αδυναμία του, στρέφονται σε άλλους δρόμους. Έτσι ο Malebranche εισάγει την θεωρία των συμπτωματικών αιτίων. Το σώμα δεν ενεργεί κατ' ευσθεϊαν πάνω στην ψυχή, ούτε και το αντίστροφο. Μόνο ο δημιουργός τους, ο Θεός, είναι ικανός να ενεργήσει πραγματικά. Οι κινήσεις του εγκεφάλου, λοιπόν, που μέσα από αυτές υποτίθεται πως γίνεται ή επικοινωνία, έχουν μόνο μία αποστολή: να δώσουν την ευκαιρία σε μιάν επέμβαση του Θεού. Ο Θεός με τις κινήσεις αυτές κάνει να εμφανίζεται στην ψυχή ή αντίληψη μέσα από τα αισθητήρια όργανα. Από την πλευρά της ή απόφαση της θέλησης, θα ήταν από μόνη της αδύνατη να επιτύχη οτιδήποτε. Δίνει όμως την ευκαιρία σε μιάν άλλη επέμβαση του Θεού. Οι επεμβάσεις πάντως αυτές δεν γίνονται με θαύμα, γιατί ο Θεός έχει θέσει νόμους στον έαυτό του, και σύμφωνα μ' αυτούς παράγει στην ψυχή αντιλήψεις, στο σώμα ενέργειες.

Ο Spinoza παίρνει μία τελείως ριζοσπαστικότερη θέση. Γι' αυτόν υπάρχει μόνο μία ουσία, ο Θεός, που την αντιλαμβανόμαστε μέσα από τα δύο κατηγορήματά του, τη νόηση και την έκταση. Ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε άλλο από ένας ειδικός τρόπος της θεϊκής υπόστασης. Επομένως, σώμα και ψυχή είναι γι' αυτόν το ίδιο πράγμα κοιταγμένο από δύο όψεις. Έτσι τίποτε δεν συμβαίνει στο ένα χωρίς αντιστοιχία στο άλλο. Τελικά, η θέση του Spinoza δεν είναι λύση, αλλά κατάργηση του προβλήματος.

Ας δούμε πως αντιμετωπίζει ο ίδιος ο Leibniz τις λύσεις αυτές: «Φαντασθήτε δύο εκκρεμή ή δύο ρολόγια που συμφωνούν τέλεια. Αυτό μπορεί να γίνη με τρεις τρόπους. Ο πρώτος συνίσταται στην άμοιβαία επίδραση του ενός ρολογιού στο άλλο· ο δεύτερος στη φροντίδα ενός ανθρώπου που τα προσέχει· ο τρίτος στην ίδια τους την ακρίβεια» (G.IV, 500). Ο πρώτος τρόπος αντιπροσωπεύει τη σχέση ψυχής και σώματος κατά τον Descartes, ο δεύτερος κατά τον Malebranche και ο τρίτος την προσωπική άποψη του Leibniz. Ο τρόπος του Descartes απορρίπτεται, γιατί δεν είναι δυνατόν να εγνοήσουμε υλικά σημεία ή άυλες ποιότητες που θα μπορούσαν να περάσουν από την μία ουσία στην άλλη, και μάλιστα όταν οι ουσίες αυτές είναι ετερογενείς. Το σύστημα του Malebranche απορρίπτεται επίσης, επειδή παρεμβάλλει πάντα τον

από μηχανής Θεό που παράγει σε κάθε κίνηση του σώματος μιάν αντίστοιχη κίνηση της ψυχής και αντίστροφα, εισάγει δηλαδή μιάν σταθερή επέμβαση του Θεού σε κάθε μεταβολή, πράγμα που ξερχεται σε αντίθεση με την αρχή του Leibniz ότι ο Θεός από τα πιό απλά μέσα φθάνει στα πιό πλούσια αποτελέσματα. Όσο για την άποψη του Spinoza, απορρίπτεται, γιατί αφαιρεί από τα δημιουργήματα κάθε έγχος δύναμης και αυτενέργειας, πράγμα που δεν συμφωνεί με την αντίληψη του Leibniz για την ουσία.

Μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στη λύση που προτείνει ο ίδιος στο πρόβλημα. Όπως είδαμε, κάθε ουσία είναι μία έννοια απλή, χωρίς μέρη, ανεξάρτητη από τις υπόλοιπες, χωρίς παράθυρα. Αυτά τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Leibniz στις ουσίες, αποκλείουν κάθε εξωτερική επενέργεια ή επικοινωνία των ουσιών μεταξύ τους, αφού οποιαδήποτε εξωτερική επενέργεια δεν μπορεί να είναι παρά μία πρόσθεση, μία αφαίρεση ή ένας μετατοπισμός μερών, κι όλα αυτά είναι αδύνατο να συμβούν σε κάτι που δεν έχει μέρη. Κάθε ουσία, επομένως, είναι ένας κλειστός κόσμος. Πώς θα εξηγήσουμε όμως έτσι τα δεδομένα της εμπειρίας μας, που μας παρουσιάζουν τις ουσίες σαν να ενεργούν πράγματι ή μία πάνω στην άλλη; Πώς θα εξηγήσουμε δηλαδή την συγκεκριμένη — και αδιαμφισβήτητη — περίπτωση της γενικής συμφωνίας των ουσιών στα φαινόμενα της αντίληψης, κι ακόμη την ειδικότερη περίπτωση των σχέσεων της ψυχής και του σώματος, που είχε απασχολήσει ακριβώς τους φιλοσόφους που αναφέραμε;

Για να απαντήσει στα προβλήματα αυτά ο Leibniz θα χρησιμοποιήσει τη θεωρία της «προκαθορισμένης αρμονίας». «Έτσι δεν μένει παρά η υπόθεσή μου, δηλαδή ο δρόμος της αρμονίας της προκαθορισμένης από ένα προνοητικό τέχνασμα του Θεού που από την αρχή σχημάτισε καθεμιά από αυτές τις ουσίες με έναν τρόπο τόσο τέλειο και ρυθμισμένο με τέτοια ακρίβεια, ώστε ακολουθώντας μόνο τους νόμους του, που δέχθηκε μαζί με την ύπαρξή της, συμφωνεί με την άλλη: όλα σαν να υπήρχε μία άμοιβαία επίδραση» (G. IV, 501). Στο πρόβλημα των σχέσεων της ψυχής και του σώματος, θα παρατηρήσουμε — σύμφωνα πάντα με τον Leibniz — τα εξής: όλες οι μεταβολές ενός σώματος είναι έμμεσες συνέπειες των προηγούμενων καταστάσεών του, έτσι ώστε από τη γέννηση ως το

θάνατο, όλες οι μεταβολές του υλικού μας σώματος σχηματίζουν μια συνεχή διαδοχή που ρυθμίζεται από τους νόμους της μηχανικής. Κάθε μεταβολή της σκέψης μας, βρίσκει επίσης τον αποχρώντα λόγο της σε μία προηγούμενη σκέψη. Η σειρά των σκέψεών μας, σχηματίζει κι' αυτή επίσης, μία συνεχή και ανεξάρτητη αλυσίδα, από τη γέννηση ως το θάνατό μας. Ο Θεός όμως πρόβλεψε από τη στιγμή της δημιουργίας τις σειρές των μεταβολών των σωμάτων και τις σειρές των αντιλήψεων των ούσιων, και τις ρύθμισε με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει πάντα ανάμεσά τους μία τέλεια αντιστοιχία. Δυνάμει αυτής της συμφωνίας, κάθε μας θέληση π.χ. την ακολουθεί άμεσα στο σώμα ή κίνηση που επιθυμούμε. Έπομένως ο Leibniz βρίσκει πως στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καμία επικοινωνία ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα, αλλά απλώς είναι ρυθμισμένα εκ των προτέρων από τον δημιουργό τους με τέτοιο τρόπο, ώστε σε κάθε στιγμή οι αντιδράσεις του ενός να συμφωνούν με τις μεταβολές του άλλου, και τελικά να δίνεται η εσφαλμένη εντύπωση μιας πραγματικής επικοινωνίας. Τον Leibniz όμως δεν τον ενδιαφέρει να εξηγήσει μόνο την περιορισμένη σχέση ψυχής και σώματος — αυτό άλλωστε θα οδηγούσε σε έναν δυϊσμό που κατά βάθος είναι ξένος προς τη μεταφυσική του — αλλά τη γενική συμφωνία όλων των ούσιων μεταξύ τους.

Οι ουσίες, άπειρες στον αριθμό, αντικατοπτρίζουν όλες το ίδιο σύμπαν, που εμφανίζεται μέσα σε καθεμιά από αυτές. Έχουν δηλαδή διαφορετικές απόψεις για το σύμπαν αυτό, οι όποτες όμως συμφωνούν όλες μεταξύ τους. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα, θα λέγαμε ότι αυτό που κάνει πραγματικό το δένδρο που βλέπω μπροστά μου, είναι ότι δεν υπάρχει μόνο για μένα, αλλά ότι επαναλαμβάνεται αυτή τη στιγμή καθαρά ή σκοτεινά σ' έναν άπειρο αριθμό ούσιων. Αυτό ακριβώς κάνει το περιεχόμενο των αντιλήψεών μας κάτι παραπάνω από εμφάνιση κι' από ένα υποκειμενικό φαινόμενο της συνείδησής μας. Το σύμπαν είναι αντικειμενικό στην έννοια που είναι το ίδιο για όλες τις ουσίες. Σ' αυτήν ακριβώς την αντιστοιχία ανάμεσα στις αντιλήψεις ούσιων που δεν επικοινωνούν ούτε μεταξύ τους, ούτε με καμία εξωτερική πραγματικότητα συλλίσταται αυτή η αρμονία που ο Leibniz θεωρούσε ως την

πρωταρχική ανακάλυψη της φιλοσοφίας του¹.

Έπεκτείνοντας επομένως σε ευρύτερα πλαίσια το ειδικό πρόβλημα των σχέσεων μιας ουσίας απλής, της ψυχής, με μια ουσία σύνθετη, το σώμα, που είχε απασχολήσει τους συγχρόνους του, ο Leibniz το εξέτασε ως πρόβλημα γενικότερο των σχέσεων και της συμφωνίας όλων των ούσιων μεταξύ τους². Με τη λύση που δίνει, απόλυτα σύμφωνη με το μεταφυσικό του σύστημα που απομονώνει τελείως τις ουσίες, δεν καταργεί το πρόβλημα όπως ο Spinoza, φαίνεται όμως σαν να το θεωρή ως ψευδοπρόβλημα, έφρόσον βρίσκει τελικά ότι η επικοινωνία δεν είναι πραγματική, αλλά μόνο φαινομενική.

9. Η προκαθορισμένη αρμονία, σε συνδυασμό με τη νέα αν-

1. Ο Leibniz δεν απογύμνωσε ποτέ τον όρο αρμονία από την παρδοσιακή μουσική του σημασία. Οι αναφορές στη μουσική είναι συνηθισμένες στο έργο του: συγκρίσεις του κακού με την διαφωνία, συγχώνευση του πόνου και της αμαρτίας στην συνήχηση του συμπαντος, μεταφορές των αναλογιών των μουσικών διαστημάτων κλπ (G. IV, 238, 549-551, VI, 223, VII, 401). Έχει αφήσει και όρισμένες μελέτες για την ακουστική αρκετά αυθεντικές σε σχέση με τα έργα των συγχρόνων του, Mariotte, Perrault, Du Verney. Στην περίπτωση μας, για να κάνη πιο κατανοητή την υπόθεση της προκαθορισμένης αρμονίας, χρησιμοποιεί ακριβώς το παράδειγμα πολλών χορωδιών ή όρχηστρών που παίζουν καθεμιά από ξεχωριστή παρτιτούρα χωρίς να έχουν καμία οπτική ή ακουστική επικοινωνία, κι' όμως ένας που τις ακούει όλες μαζί μπορεί να βρή μια θαυμάσια αρμονία, και μάλιστα ακόμη πιο εκπληκτική παρά αν υπήρχε οποιαδήποτε επικοινωνία ανάμεσά τους. (G. II, 95).

2. Ο Belaval (όπ. παρ. σελ. 254-255) πιστεύει ότι ο όρος «προκαθορισμένη αρμονία» αναφέρεται μόνο στις σχέσεις της ψυχής και του σώματος, και επομένως είναι μία ειδική περίπτωση της γενικής συμφωνίας των ούσιων μεταξύ τους. Ο ίδιος ο Leibniz όμως δεν φαίνεται να κάνη τη διάκριση αυτή, αλλά χρησιμοποιεί τον όρο προκαθορισμένη αρμονία αδιάφορα για να δηλώση και τις δύο περιπτώσεις: «Είμαι πεπεισμένος για την αρχή της Αρμονίας γενικά, και επομένως του Προσχηματισμού και της προκαθορισμένης Αρμονίας όλων των πραγμάτων μεταξύ τους, ανάμεσα στην φύση και την χάρη, ανάμεσα στις αποφάσεις του Θεού και τα έργα μας που έχει προβλέψει, ανάμεσα σ' όλα τα μέρη της ύλης, κι' ακόμη ανάμεσα στο μέλλον και το παρελθόν» (Θεοδ. § 62). Παρ. και G. IV, 496.

τίληψη της ουσίας (βτι περιέχει μέσα της την έγγενη αίτια των μεταβολών της), οδηγεί σ' έναν απόλυτο γτετερμινισμό, και έρχεται έτσι σέ πλήρη αντίθεση με την έννοια της ελευθερίας. Το πρόβλημα της ελευθερίας είχε απασχολήσει ανέκαθεν το φιλοσοφικό στοχασμό, και, ειδικότερα, τους χριστιανούς φιλοσόφους, γιατί βρίσκεται στη βάση μιας θρησκείας που διεκδικεί την ελευθερία του ανθρώπου, πιστεύει όμως ότι οι άρετές του είναι δώρα του Θεού. Στον 16ο και 17ο αιώνα, η γνωστή διαμάχη για το πρόβλημα της θείας χάρης και η δημιουργία της αίρεσης των γιανσενιστών, έδωσε στο πρόβλημα της ελευθερίας ιδιαίτερη όζύτητα.

Γιά να δώση μιάν απάντηση στο πρόβλημα αυτό ο Leibniz θα ανατρέξει πάλι στη Λογική και θα χρησιμοποιήσει ως βάση τη διάκριση ανάμεσα στις απόλυτα αναγκαίες και στις συμπτωματικές αλήθειες: Λογικά — αλλά και μεταφυσικά — αναγκαίο είναι αυτό του οποίου το αντίθετο ύπονοει αντίφαση· συμπτωματικό είναι αυτό που μπορεί να ύπάρχη ή να μήν ύπάρχη. "Έτσι π.χ. η ύπαρξη του Ίούδα είναι συμπτωματική, γιατί ένας Ίούδας που δεν θα είχε προδώσει δεν περικλείει καμία αντίφαση. Ένώ το άθροισμα $3+3=6$ είναι αναγκαίο, γιατί το άθροισμα $3+3=7$ είναι αντιφατικό. "Αν τώρα στις πράξεις των ανθρώπων επικρατούσε μία απόλυτη αναγκαιότητα τέτοιας φύσης, όπως σδήποτε δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για ελευθερία.

Συμβαίνει όμως πράγματι αυτό; Στο σημείο αυτό ο Leibniz προβάλλει μια δεύτερη διάκριση: δεν πρέπει να συγγέουμε την αναγκαιότητα με τον καθορισμό. Οι πράξεις μας μπορούν έπομένως να είναι καθορισμένες, χωρίς γι' αυτό να είναι και αναγκαίες. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι το αντίθετο αυτού που μου συμβαίνει, δεν θα ήταν δυνατό να συμβή. Η διαδοχή όλων των μεταβολών της ουσίας μας είναι καθορισμένη από την αρχή του κόσμου. "Όταν ο Θεός θέλησε να δημιουργήσει τον Άδάμ, θέλησε την ίδια στιγμή και όλα όσα του συνέβησαν και όσα ακόμη έγιναν μετά από αυτόν. "Αν όμως όλες οι πράξεις μας είναι καθορισμένες, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι και αναγκαίες, αφού το αντίθετό τους δεν ύπονοει αντίφαση. Το πρόβλημα λοιπόν παίρνει την εξής έννοια: πώς είναι δυνατόν να φαίνεται ελεύθερη μία πράξη που, χωρίς να είναι λογικά αναγκαία, είναι καθορισμένη.

Ο Leibniz δίνει την ακόλουθη απάντηση: η βούλησή μας διαλέγει ελεύθερα, όταν αισθάνεται τον έαυτό της να στρέφεται απλώς προς μία απόφαση από κάποιο κίνητρο, χωρίς όμως και να εξαναγκάζεται να την πραγματοποιήσει. Μία βούληση που θα έπαιρνε αποφάσεις, χωρίς να ύποκινήται από δρισμένα κίνητρα, θα ήταν μία χιμαιρική ύπόθεση. "Αν όμως η βούληση έχη ανάγκη για να ενεργήσει από κάποια κίνητρα, είναι αναπόφευκτο, σέ τελευταία ανάλυση, να ύπακούη στο δυνατότερο κίνητρο, όποιας φύσης κι' αν είναι αυτό. Για να σωθή λοιπόν η ελευθερία στην περίπτωση μας, αρκεί να διατηρη ή βούληση το συναίσθημα ότι θα μπορούσε να ενεργήσει και διαφορετικά. "Ας πάρουμε για παράδειγμα την περίπτωση ενός ανθρώπου, τον όποιο η κοινή γνώμη θα χαρακτήριζε σέ γενικές γραμμές ως τίμιο. Ο άνθρωπος αυτός έχει σταθερές ήθικες τάσεις, που βασίζονται πάνω σέ ξεκαθαρισμένες ήθικες αρχές. "Αν βρεθή σέ μία περίπτωση έκλογής ανάμεσα σέ μια πράξη «τίμια» και σέ μια πράξη «άτιμη», δηλαδή αν η βούλησή του προσελκύεται ταυτόχρονα από ένα κίνητρο ήθικό και ένα κίνητρο άνηθικό, θα ύπερισχύση όπως σδήποτε το ήθικό κίνητρο, μια και συμφωνεί με τις τάσεις και τις ήθικες αρχές που αποτελούν το βάθος του χαρακτήρα αυτού του ανθρώπου. "Έτσι ένας πραγματικά τίμιος άνθρωπος δεν μπορεί να κλέψη. Η κοινή γνώμη είναι πεπεισμένη γι' αυτό, κι' όμως κανείς δεν ύποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αυτός δεν ενεργεί ελεύθερα.

"Αν εξετάσουμε τώρα το ίδιο πρόβλημα της ελευθερίας, πώς εμφανίζεται από την άποψη του Θεού, θα διαπιστώσουμε τα εξής: κι' εδώ ο Leibniz κρατά δρισμένα στοιχεία από την θωμιστική παράδοση της θεολογίας. "Όπως και ο Θωμάς, αποδίδει κι' αυτός στον Θεό μια νόηση και μια βούληση. Στη νόησή του βρίσκονται τοποθετημένα από την αιωνιότητα όλα τα αντικείμενα που θα ήταν δυνατό να δημιουργηθούν, δηλαδή το σύνολο των ατόμων που αποτελούν όλους τους δυνατούς κόσμους. "Από όλα αυτά τα στοιχεία, η νόησή του θα του ύποδείξη ποιά είναι δυνατό να συνύπαρχουν, χωρίς να δημιουργηθή αντίφαση. Τα στοιχεία αυτά ακριβώς είναι όσα χρειάζονται για να δημιουργηθή ο καλύτερος δυνατός κόσμος, δηλαδή αυτός στον όποιο θα ύπάρχη το λιγότερο δυνατό κακό. Στη συνέχεια, η θέληση θα επιτρέψη στον κόσμο αυτό να περάση από

τήν απλή δυνατότητα στην ύπαρξη. Η συνεργασία νόησης και θέλησης υπάρχει οπωσδήποτε, αφού ο Θεός ήταν ελεύθερος να μην δημιουργήσει τίποτε. Από τη στιγμή όμως που αποφάσισε να δημιουργήσει, είναι υποχρεωμένος να δημιουργήσει αυτόν ακριβώς τον κόσμο που η νόηση του του υποδεικνύει ως τον καλύτερο. Κι' εδώ ακριβώς συνίσταται η ελευθερία του Θεού — όσο παράδοξο κι' αν φαίνεται αυτό — στο ότι δεν έχει τη δυνατότητα να ενεργήσει διαφορετικά από ό,τι θα του υποδείξει η νόηση του. Κι' αυτό γιατί — όπως άλλωστε διαπιστώσαμε και στην ανθρώπινη ελευθερία — ποτέ ο Leibniz δεν έννοει την ελευθερία ανεξάρτητη από τον λόγο. Σε τελευταία ανάλυση, θα λέγαμε συνοπτικά ότι, για τον Leibniz, με την ιδέα της ελευθερίας, είτε την θεωρήσουμε στο επίπεδο του Θεού, είτε στο επίπεδο του ανθρώπου, ένα πράγμα είναι ασυμβίβαστο: η λογική ή μεταφυσική αναγκαιότητα, όχι όμως και ο προκαθορισμός.

10. Η ελευθερία του Θεού, με την έννοια που την εξετάσαμε παραπάνω, θα τον οδηγήσει στη δημιουργία αυτού του κόσμου, που είναι ο καλύτερος δυνατός, γιατί περιέχει την περισσότερη δυνατή τελειότητα, έχει ρυθμισθή με τον καλύτερο τρόπο και οδηγεί στην ευτυχία των ανθρώπων. Θεωρημένος στο σύνολό του, εμφανίζεται σαν ένα τεράστιο αρχιτεκτόνημα, που οι λεπτομέρειές του προχωρούν στο άπειρο, ή τάξη του όμως παραμένει πάντα — τουλάχιστον δυνάμει — νοητή. Με την ίδια μορφή, ενός τεράστιου δηλαδή αρχιτεκτονήματος με θαυμαστή αρμονία και συνοχή, εμφανίζεται και η ίδια ή μεταφυσική του Leibniz προσφέροντας πάντα — όπως και ο κόσμος του — τη δυνατότητα μιας λογικής ανάλυσης των λεπτομερειών της.

11. Η «Μεταφυσική Πραγματεία» είναι ένα από τα πρώτα έργα που παρουσιάζουν τη φιλοσοφία του Leibniz σε όλη της την έκταση. Μία σύγκριση με τα ώριμότερα έργα του δείχνει ότι είχε από την αρχή αποχρυσταλλωμένο το σύστημά του στην τελειωτική του μορφή. Στα επόμενα έργα του, δεν υπάρχει καμιά εξέλιξη στη σκέψη του, αλλά απλώς καλύτερη επεξεργασία και διασάφηση ορισμένων λεπτομερειών, ή ακόμη θεώρηση ορισμένων απόψεων

από διαφορετική σκοπιά, ή οποία όμως δεν έρχεται σε αντίθεση με τις προηγούμενες, αλλά τις ενισχύει και τις συμπληρώνει. Ήδη στη «Μεταφυσική Πραγματεία» βρίσκονται όλα τα βασικά θέματα της «Μοναδολογίας». Μπορεί να μην υπάρχει ο γνωστός όρος «μονάδα», όλα τα ουσιαστικά στοιχεία της όμως βρίσκονται στις ατομικές ουσίες. Ίσως μάλιστα να μην ήταν πολύ απομακρυσμένη από την αλήθεια ή άποψη ότι η «Μεταφυσική Πραγματεία» αποτελεί την πιο επιτυχημένη προσπάθεια του Leibniz για να εκθέσει το σύστημά του, γιατί σ' αυτήν κατάφερε να παρουσιάσει συνοπτικά τα βασικότερα χαρακτηριστικά της φιλοσοφίας του, χωρίς να είναι ούτε πολύ έκτετατη και άνοιξη στη διαπραγμάτευση των θεμάτων, όπως η «Θεοδικία» ή τα «Nouveaux Essais», ούτε υπερβολικά συνοπτική και συχνά γριφώδης όπως η «Μοναδολογία»¹.

12. Ο Leibniz, από τη μία με τη μεγάλη προσφορά του στην επιστήμη και, ειδικότερα, τις έρευνές του στην περιοχή του απειροστικού λογισμού, την επέκταση της δυναμικής στη φυσική πέρα από τον Descartes και τον Hobbes, με την παρατήρηση της φύσης με όργανα και ιδιαίτερα με μικροσκόπιο, κι' από την άλλη με τις επιτεύξεις του στη Λογική και την Μεθοδολογία, τη βαθιά ανάλυση της συνείδησης και την τελειώς ανανεωμένη θεωρία της ουσίας, προχωρεί πέρα από την εποχή του. Η φιλοσοφία του γίνεται μία συνεχής σχέση έναλλαγής με τις επιστήμες, από τις οποίες παραλαμβάνει υλικό για να πλουτίσει το περιεχόμενό της με τις επί μέρους ανακαλύψεις τους, με την καθολική του όμως θεώρηση φωτίζει και εμβαθύνει αυτά τα ίδια τα δεδομένα των επιστημών. Και στη φιλοσοφία και στην επιστήμη άνοιξε οπωσδήποτε πολλούς νέους δρόμους για τους μελλοντικούς στοχαστές και έρευνητές.

1. Ο ίδιος ο Russell όμολογεί ότι μπόρεσε να κατανοήσει τελειώς τη «Μοναδολογία» μόνον αφού διάβασε προηγουμένως τη «Μεταφυσική Πραγματεία» και την άλληλογραφία με τον Ατναυκ. (δπ. παρ. σελ. XIII - XIV).

quoy ces sortes de qualités ne scauroient constituer aucune substance. Et s'il n'y a point d'autre principe d'identité dans les corps que ce que nous venons de dire, jamais un corps ne subsistera plus d'un moment. Cependant les ames et les formes substantielles des autres corps sont bien différentes des ames intelligentes, qui seules connoissent leur actions, et qui non seulement ne perissent point naturellement, mais mêmes gardent toujours le fondement de la connoissance de ce qu'elles sont; ce qui les rend seules susceptibles de chastiment et de récompense, et les fait citoyens de la Republique de l'univers, dont Dieu est le Monarque: aussi s'ensuit il que tout le reste des creatures leur doit servir, de quoy nous parlerons tantost plus amplement.

13. Comme la notion individuelle de chaque personne enferme une fois pour toutes ce qui luy arrivera jamais on y voit les preuves à priori ou raisons de la verité de chaque evenement, ou pourquoy l'un est arrivé plustost que l'autre; mais ces verités quoyque assurées ne laissent pas d'estre contingentes, estant fondées sur le libre arbitre de Dieu et des creatures. Il est vray, que leur choix a toujours ses raisons, mais elles inclinent sans necessiter.

13. Mais avant que de passer plus loin, il faut tacher de satisfaire à une grande difficulté, qui peut naistre des fondemens que nous avons jettés cydessus. Nous avons dit que la notion d'une substance individuelle enferme une fois pour toutes tout ce qui luy peut jamais arriver, et qu'en considerant cette notion, on y peut voir tout ce qui se pourra veritablement enoncer d'elle, comme nous pouvons voir dans la nature du cercle toutes les propriétés qu'on en peut deduire. Mais il semble que par là la difference des verités contingentes et necessaires sera détruite, que la liberté humaine n'aura plus aucun lieu, et qu'une fatalité absolue regnera sur toutes nos actions aussi bien que sur tout le reste des evenemens du monde. A quoy je réponds,

ιδιότητες αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν καμιά οὐσία. Κι' ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἀρχὴ ταυτότητας στὰ σώματα ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μόλις ἀναφέραμε, ποτὲ δὲ θὰ ὑφίστατο ἓνα σῶμα παραπάνω ἀπὸ μία στιγμὴ³². Ὅμως οἱ ψυχές καὶ οἱ «μορφές-οὐσίες» τῶν ἄλλων σωμάτων εἶναι πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς νοητικὲς ψυχές, ποὺ μόνες ἀναγνωρίζουν τὶς πράξεις τους, κι' ὄχι μόνο δὲ χάνονται μὲ φυσικὸ τρόπο, ἀλλὰ διατηροῦν πάντα τὸ ὑπόβαθρο τῆς γνώσης αὐτοῦ τοῦ πράγματος ποὺ εἶναι· πράγμα ποὺ τὶς κάνει νὰ εἶναι οἱ μόνες ποὺ ὑπόκεινται σὲ τιμωρία καὶ ἀμοιβή, καὶ τὶς κάνει πολίτες τῆς Πολιτείας τοῦ σύμπαντος, τῆς ὁποίας Μονάρχης εἶναι ὁ Θεός: κι' ἀπὸ δῶ ἔπεται ἐπίσης ὅτι ὅλα τὰ ὑπόλοιπα δημιουργήματα πρέπει νὰ τὶς ὑπηρετοῦν, ἀλλὰ γι' αὐτὸ θὰ μιλήσουμε παρακάτω πρὸ ἐκτεταμένα.

13. Ἐπειδὴ ἡ ἀτομικὴ ἔννοια κάθε προσώπου περικλείει μιὰ γιὰ πάντα καθετὶ ποὺ θὰ τῆς συμβῆ ποτὲ, βλέπουμε σ' αὐτὴν τὶς a priori ἀποδείξεις ἢ τοὺς λόγους τῆς ἀλήθειας κάθε γεγονότος, ἢ γιὰτὶ συνέβη τὸ ἓνα κι' ὄχι τὸ ἄλλο· ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀλήθειες, μολονότι εἶναι θέβαιες, δὲν παύουν νὰ εἶναι συμπτωματικὲς, ἀφοῦ βασίζονται στὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐκλογή τους ἔχει πάντα τοὺς λόγους τῆς, ἀλλὰ οἱ λόγοι αὐτοὶ προκαλοῦν μιὰ τῆς χωρὶς νὰ ὑποχρεώσουν.

13. Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσουμε παρακάτω, πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε μιὰ μεγάλη δυσκολία, ποὺ μπορεῖ νὰ γεννηθῆ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀπόψεις ποὺ θέσαμε παραπάνω. Ἐχουμε περὶ ὅτι ἡ ἔννοια μιᾶς ἀτομικῆς οὐσίας περικλείει μιὰ γιὰ πάντα καθετὶ ποὺ μπορεῖ νὰ τῆς συμβῆ ποτὲ κι' ὅτι, ἐξετάζοντας αὐτὴ τὴν ἔννοια, μπορούμε νὰ δοῦμε σ' αὐτὴν καθετὶ ποὺ θὰ μπορούσαμε πραγματικὰ νὰ ποῦμε γι' αὐτὴν, ὅπως μπορούμε νὰ δοῦμε στὴ φύση τοῦ κύκλου ὅλες τὶς ιδιότητες ποὺ μπορούμε νὰ συμπεράσουμε ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν συμπτωματικῶν καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀληθειῶν θὰ καταστραφῆ, ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχει πιά κανένας τόπος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία κι' ὅτι ἓνα ἀπόλυτο πεπρωμένο θὰ κυβερνᾷ ὅλες τὶς πράξεις μας καθὼς καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα γεγονότα τοῦ κόσμου. Σ' αὐτὸ ἀπαγ-

qu'il faut faire distinction entre ce qui est certain, et ce qui est nécessaire: tout le monde demeure d'accord que les futurs contingens sont assurés, puisque Dieu les prévoit, mais on n'avoue pas pour cela, qu'ils soient nécessaires. Mais (dira-t-on) si quelque conclusion se peut deduire infalliblement d'une definition ou notion, elle sera nécessaire. Or est il, que nous soutenons que tout ce qui doit arriver à quelque personne est déjà compris virtuellement dans sa nature ou notion, comme les propriétés le sont dans la definition du cercle. Ainsi la difficulté subsiste encor; pour y satisfaire solidement, je dis que la connexion ou consecution est de deux sortes, l'une est absolument nécessaire, dont le contraire implique contradiction, et cette deduction a lieu dans les verités éternelles, comme sont celles de Geometrie; l'autre n'est nécessaire qu'*ex hypothesi*, et pour ainsi dire par accident, et elle est contingente en elle même, lors que le contraire n'implique point. Et cette connexion est fondée non pas sur les idées toutes pures et sur le simple entendement de Dieu, mais encor sur ses decrets libres, et sur la suite de l'univers. Venons à un exemple*: puisque Jules Cesar deviendra

* Στο χειρόγραφο ακολουθεί: Puisque St.-Pierre reniera nostre Seigneur cette action est comprise dans sa notion, car nous supposons que c'est la nature d'une telle notion parfaite d'un sujet de tout comprendre, afin que le predicat y soit compris, *ut possit inesse subjecto*. On pourrait dire que ce n'est pas en vertu de cette notion ou idée ou nature qu'il doit pecher puisqu'elle ne lui convient que parce que Dieu sçait tout ce qui arrivera et la connexion en vertu de laquelle. Mais on insistera peut estre que sa nature ou forme repond a cette notion, et puisque Dieu lui a imposé ce personnage, il lui est désormais nécessaire d'y satisfaire. C'est donc maintenant qu'il faut distinguer des connexions; et je dis donc qu'il est assuré mais qu'il n'est pas nécessaire et s'il faisoit le contraire, il ne feroit rien d'impossible. Car si quelque homme était capable d'achever toute la demonstration en vertu de laquelle il prouverait cette connexion du sujet qui est St.-Pierre et du predicat qui est son reniement, il ferait voir que ce fait a son fondement dans sa notion ou nature, et qu'il estoit raisonnable et par con-

τῷ ὅτι πρέπει νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι βέβαιον καὶ σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο: ὅλος ὁ κόσμος συμφωνεῖ ὅτι τὰ μελλοντικὰ συμπτωματικὰ γεγονότα εἶναι βέβαια, ἀφοῦ ὁ Θεὸς τὰ προβλέπει, δὲν παραδέχονται ὅμως γι' αὐτὸ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα. Ἄλλὰ (θὰ πῆ κανεῖς) ἂν κάποιο συμπέρασμα μπορεῖ νὰ βγῆ μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ ἕναν ὀρισμὸ ἢ μίαν ἔννοια, θὰ εἶναι ἀναγκαῖο. Κι' ἐδῶ ὑποστηρίζουμε ὅτι καθετὶ ποὺ πρέπει νὰ συμβῆ σὲ κάποιο πρόσωπο συμπεριλαμβάνεται ἤδη δυνάμει στὴ φύση ἢ στὴν ἔννοιά του, ὅπως οἱ ιδιότητες συμπεριλαμβάνονται στὸν ὀρισμὸ τοῦ κύκλου. Ἔτσι, ἡ δυσκολία παραμένει ἀκόμη. Γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίσουμε σωστά, λέω ὅτι ἡ σύνδεση ἢ ἡ συνέχεια εἶναι δύο εἰδῶν: ἡ μία, ποὺ τὸ ἀντίθετό της περικλείει ἀντίφαση, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα, κι' αὐτὴ ἢ παραγωγή ἰσχύει στὶς αἰώνιες ἀλήθειες, ὅπως οἱ ἀλήθειες τῆς Γεωμετρίας· ἡ ἄλλη δὲν εἶναι ἀναγκαῖα παρὰ μόνον *ex hypothesi* (ἐξ ὑποθέσεως), καὶ θὰ ἔλεγα κατὰ συμβεβηκός, κι' εἶναι συμπτωματικὴ καθ' ἑαυτὴν, ἀφοῦ τὸ ἀντίθετό της δὲν περικλείει ἀντίφαση. Κι' αὐτὴ ἢ σύνδεση στηρίζεται ὄχι μόνον στὶς τελείως καθαρὰς ἰδέες καὶ στὴν ἀπλὴ νόηση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη στὶς ἐλεύθερες ἀποφάσεις του καὶ στὴν συνέχεια τοῦ σύμπαντος. Ἄς ἐρθοῦμε σ' ἕνα παράδειγμα*: ἀφοῦ ὁ

* Στο χειρόγραφο ακολουθεῖ: Ἀφοῦ ὁ ἅγιος Πέτρος θὰ ἀρνήθη τὸν Κύριό μας, ἡ πράξη αὐτὴ συμπεριλαμβάνεται μέσα στὴν ἔννοιά του, γιατί ὑποθέτουμε ὅτι εἶναι ἡ φύση μιᾶς τέτοιας τέλειαις ἔννοιας ἐνὸς ὑποκειμένου νὰ τὰ συμπεριλαμβάνῃ ὅλα, ἔτσι ὥστε τὸ κατηγορούμενο νὰ συμπεριλαμβάνεται σ' αὐτό, *ut possit inesse subjecto* (γιὰ νὰ μπορῆ νὰ εἶναι μέσα στὸ ὑποκείμενο). Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀμαρτήσῃ δυνάμει αὐτῆς τῆς ἔννοιας ἢ τῆς ἰδέας ἢ τῆς φύσης, γιατί αὐτὴ τοῦ ταιριάζει μόνον ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ξέρεῖ καθετὶ ποὺ θὰ τοῦ συμβῆ, καὶ τὴ σύνδεση δυνάμει τῆς ὁποίας θὰ συμβῆ. Ἦταν ὅμως θὰ ἐπιμεινῆ κανεῖς ὅτι ἡ φύση ἢ ἡ μορφή του ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, κι' ἀφοῦ ὁ Θεὸς τοῦ ἐπέβαλε αὐτὴν τὴν προσωπικότητα, τοῦ εἶναι πιά ἀναγκαῖο νὰ τὴν ἰκνοποιῆ. Τώρα λοιπὸν πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὶς συνδέσεις: ἔτσι λέω ὅτι εἶναι βέβαιον μὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, κι' ἂν ἔκανε τὸ ἀντίθετο, δὲν θὰ ἔκανε τίποτε ἀδύνατον. Γιατί ἂν κάποιος ἄνθρωπος ἦταν ἰκανὸς νὰ προβῆ στὴν ἀπόδειξη δυνάμει τῆς ὁποίας θὰ φανέρωνε τὴ σύνδεση τοῦ ὑποκειμένου ποὺ εἶναι ὁ ἅγιος Πέτρος καὶ τοῦ κατηγορούμενου ποὺ εἶναι ἡ ἀρνήσή του, θὰ ἔδειχνε ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἔχει τὴν βάση του στὴν ἔννοια ἢ τὴ φύση του κι' ὅτι

Dictateur perpetuel et maistre de la Republique, et renversera la liberté des Romains, cette action est comprise dans sa notion, car nous supposons que c'est la nature d'une telle notion parfaite d'un sujet, de tout comprendre, à fin que le predicat y soit enfermé, *ut possit inesse subjecto*. On pourroit dire que ce n'est pas en vertu de cette notion ou idée qu'il doit commettre cette action, puis qu'elle ne luy convient que par ce que Dieu sçait tout. Mais on insistera que sa nature ou forme répond à cette notion, et puisque Dieu luy a imposé ce personnage, il luy est desormais necessaire d'y satisfaire. J'y pourrois répondre par l'instance des futurs contingens, car ils n'ont rien encor de reel que dans l'entendement et volonté de Dieu, et puisque Dieu leur y a donné cette forme par avance, il faudra tout de même qu'ils y répondent. Mais j'aime mieux de satisfaire aux difficultés, que de les excuser par l'exemple de quelques autres difficultés semblables, et ce que je vay dire servira à éclaircir aussi bien l'une que l'autre. C'est donc maintenant qu'il faut appliquer la distinction des connexions, et je dis que ce qui arrive conformément à ces avances est assuré, mais qu'il n'est pas necessaire, et si quelcun faisoit le contraire, il ne feroit rien d'impossible en soy même, quoyqu'il soit impossible (*ex hypothesi*) que cela arrive. Car si quelque homme estoit capable d'achever toute la demonstration, en vertu de la quelle il pourroit prouver cette connexion du sujet qui est Cesar et du predicat qui est son entreprise heureuse; il feroit voir en effect que la Dictature future de Cesar a son fondement dans sa notion ou nature, qu'on y voit une raison, pourquoy il a plustost resolu de passer le Rubicon que de s'y arrester, et pourquoy il a plustost gagné que perdu la journée de Pharsale,

sequent assuré que cela arrivât; mais non pas qu'il est necessaire en soy même, ou que le contraire implique contradiction.

Ίούλιος Καίσαρ θά γίνη ισόβιος δικτάτωρ καί κύριος τῆς δημοκρατίας καί θά ἀνατρέψῃ τήν ἐλευθερία τῶν Ρωμαίων, αὐτή ἡ ἐνέργεια συμπεριλαμβάνεται στήν ἔννοιά του, γιατί ὑποθέτουμε ὅτι ἡ φύση μιᾶς τέτοιας τέλειᾶς ἔννοιᾶς ἐνὸς ὑποκειμένου εἶναι νὰ περιέχῃ τὰ πάντα, ἔτσι ὥστε νὰ περικλείεται σ' αὐτὸ τὸ κατηγορούμενο, *ut possit inesse subjecto* (γιὰ νὰ μπορῇ νὰ εἶναι μέσα στὸ ὑποκείμενο). Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ πράξῃ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια δυνάμει αὐτῆς τῆς ἔννοιᾶς ἢ ἰδέας, ἀφοῦ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν τοῦ ταιριάζει παρὰ μόνον ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ξέρει τὰ πάντα. Ἀλλὰ θὰ ἐπιμείνῃ κανεὶς ὅτι ἡ φύση του ἢ ἡ μορφή του ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, κι' ἀφοῦ ὁ Θεὸς τοῦ ἔχει ἐπιβάλλει αὐτὴ τὴν προσωπικότητα, τοῦ εἶναι πιὰ ἀναγκαῖο νὰ τὴν ἱκανοποιῇ. Θὰ μπορούσα νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτὸ μὲ τὴν ἔνστασι τῶν μελλοντικῶν συμπτωματικῶν γεγονότων, γιατί κι' αὐτὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη τίποτε τὸ πραγματικὸ παρὰ μόνο μέσα στὴ νόηση καὶ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, κι' ἀφοῦ ὁ Θεὸς τοὺς ἔχει δώσει ἐκ τῶν προτέρων αὐτὴ τὴ μορφή, θὰ πρέπει κι' αὐτὰ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὴν. Ἀλλὰ προτιμῶ νὰ ἀντιμετωπίζω τίς δυσκολίες, ἀντὶ νὰ τίς παρακάμπτω μὲ τὸ παράδειγμα κάποιων ἄλλων παρόμοιων δυσκολιῶν, κι' αὐτὸ ποὺ θὰ πῶ θὰ βοηθήσῃ στὴ διασάφηση τῆς μιᾶς ὅπως καὶ τῆς ἄλλης. Τώρα λοιπὸν πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴ διάκριση τῶν συνδέσεων, καὶ λέω ὅτι αὐτὸ ποὺ συμβαίνει σύμφωνα μὲ αὐτὲς τίς προϋποθέσεις εἶναι βέβαιο ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, κι' ἂν κάποιος ἔκανε τὸ ἀντίθετο, δὲν θὰ ἔκανε τίποτε ἀδύνατο καθ' ἑαυτὸ, ἂν καὶ εἶναι ἀδύνατο (*ex hypothesi* - ἐξ ὑποθέσεως) ὅτι θὰ συμβῇ αὐτό. Γιατί ἂν κάποιος ἄνθρωπος ἦταν ἱκανὸς νὰ προβῇ στὴν ἀπόδειξη, δυνάμει τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε νὰ φανερῶσῃ αὐτὴ τὴ σύνδεση τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ εἶναι ὁ Καίσαρ καὶ τοῦ κατηγορούμενου, ποὺ εἶναι ἡ ἐπιτυχημένη του ἐπιχείρηση, θὰ ἔδειχνε πράγματι ὅτι ἡ μελλοντικὴ δικτατορία τοῦ Καίσαρα ἔχει τὴ βάση τῆς στήν ἔννοια ἢ τὴ φύση του, ὥστε νὰ βλέπουμε σ' αὐτὴν ἕνα λόγο γιατί προτίμησε νὰ περάσῃ τὸν Ρουβίκωνα παρὰ νὰ σταματήσῃ ἐκεῖ καὶ γιατί κέρδισε καὶ δὲν ἔχασε τὴ

ἦταν λογικὸ κι' ἐπομένως βέβαιο ὅτι αὐτὸ θὰ συνέβαινε· ὅχι ἕμως ὅτι θὰ ἦταν ἀναγκαῖο καθ' ἑαυτὸ ἢ ὅτι τὸ ἀντίθετο περικλείει ἀντίφαση.

et qu'il estoit raisonnable et par consequent asseuré que cela arrivast; mais non pas qu'il est necessaire en soy même, ny que le contraire implique contradiction. A peu pres comme il est raisonnable et asseuré que Dieu fera tousjours le meilleur, quoyque ce qui est moins parfait n'implique point. Car on trouveroit que cette demonstration de ce predicat de Cecar n'est pas aussi absolue que celles des nombres ou de la Geometrie, mais qu'elle suppose la suite des choses que Dieu a choisie librement, et qui est fondée sur le premier decret libre de Dieu, qui porte de faire tousjours ce qui est le plus parfait, et sur le decret que Dieu a fait (en suite du premier) à l'égard de la nature humaine, qui est que l'homme fera tousjours (quoyque librement) ce qui paroistra le meilleur. Or toute verité qui est fondée sur ces sortes de decrets est contingente, quoyqu'elle soit certaine; car ces decrets ne changent point la possibilité des choses, et comme j'ay déjà dit, quoyque Dieu choisisse tousjours le meilleur asseurement, cela n'empêche pas que ce qui est moins parfait ne soit et demeure possible en luy même, bien qu'il n'arrivera point, car ce n'est pas son impossibilité, mais son imperfection, qui le fait rejeter. Or rien est necessaire dont l'opposé est possible. On sera donc en estat de satisfaire à ces sortes de difficultés, quelques grandes qu'elles paroissent (et en effect elles ne sont pas moins pressantes à l'égard de tous les autres qui ont jamais traité cette matiere), pourveu qu'on considere bien que toutes les propositions contingentes ont des raisons pour estre plustost ainsi qu'autrement, ou bien (ce qui est la même chose) qu'elles ont des preuves *a priori* de leur verité qui les rendent certaines, et qui monstrent que la connexion du sujet et du predicat de ces propositions a son fondement dans la nature de l'un et de l'autre; mais qu'elles n'ont pas des demonstrations de necessité, puisque ces raisons ne sont fondées que sur le principe de la contingence ou de l'existence des choses, c'est à dire sur ce qui est ou qui paroist le meilleur parmy plusieurs choses également possibles, au lieu que les verités necessaires sont fondées sur le principe de contradiction

μάχη τῶν Φαρσάλων, κι' ὅτι ἦταν λογικό, κι' ἐπομένως βέβαιο ὅτι αὐτὸ θὰ συνέβαινε· ὄχι ὁμως κι' ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο καθ' ἑαυτό, οὐτε κι' ὅτι τὸ ἀντίθετό του ὑπονοεῖ ἀντίφαση. Σχεδὸν ὅπως εἶναι λογικὸ καὶ βέβαιο ὅτι ὁ Θεὸς κάνει πάντα τὸ καλύτερο, ἂν καὶ τὸ λιγότερο τέλειο δὲν ὑπονοεῖ ἀντίφαση. Γιατί θὰ βρῖσκαμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπόδειξη τοῦ κατηγορουμένου τοῦ Καίσαρα δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτη ὅσο οἱ ἀποδείξεις τῶν ἀριθμῶν ἢ τῆς Γεωμετρίας, ἀλλὰ ὅτι προϋποθέτει τὴ συνέχεια τῶν πραγμάτων ποὺ ὁ Θεὸς ἔχει διαλέξει ἐλεύθερα, κι' ὅτι βασίζεται στὴν πρώτη ἐλεύθερη ἀπόφαση τοῦ Θεοῦ, ποὺ εἶναι νὰ κάνει πάντα τὸ τελειότερο, ὅπως καὶ στὴν ἀπόφαση ποὺ πῆρε ὁ Θεὸς (σὰν συνέπεια τῆς πρώτης) σχετικὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος θὰ κάνει πάντα (ἂν καὶ ἐλεύθερα) αὐτὸ ποὺ θὰ τοῦ φανῆ τὸ καλύτερο. Ἐπομένως, καθὲ ἀλήθεια, ποὺ βασίζεται σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς ἀποφάσεις, εἶναι συμπτωματικὴ ἂν καὶ εἶναι βέβαιη· γιατί αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις δὲν ἀλλάζουν τὴ δυνατότητα τῶν πραγμάτων, κι' ὅπως ἔχω ἤδη πεῖ, ἂν καὶ ὁ Θεὸς διαλέγει μὲ βεβαιότητα πάντα τὸ καλύτερο, αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸ λιγότερο τέλειο νὰ εἶναι καὶ νὰ παραμένῃ δυνατό καθ' ἑαυτό, ἂν καὶ δὲν θὰ συμβῆ, γιατί τὴν ἀπόρριψή του δὲν τὴν προκαλεῖ ἡ ἀδυναμία πραγματοποίησής του, ἀλλὰ ἡ ἀτέλειά του. Τίποτε ὁμως δὲν εἶναι ἀναγκαῖο τοῦ ὁποῖου τὸ ἀντίθετο εἶναι δυνατό. Θὰ βρεθοῦμε, λοιπόν, σὲ θέση νὰ ἀντιμετωπίσουμε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς δυσκολίες, ὅσο μεγάλες κι' ἂν φαίνονται (κι' ἀλήθεια δὲν εἶναι λιγότερο ἐπίμονες ἀπ' ὅσο καὶ σ' ὄλους τοὺς ἄλλους ποὺ ἔχουν ποτὲ καταπιαστῆ μ' αὐτὸ τὸ θέμα). ἀρκεῖ νὰ σκεφθοῦμε καλὰ ὅτι ὅλες οἱ συμπτωματικὲς προτάσεις ἔχουν λόγους³³ ποὺ εἶναι μᾶλλον ἔτσι κι' ὄχι ἀλλιῶς, ἢ πάλι (πράγμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο) ὅτι ἔχουν *a priori* ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἀλήθεια τους ποὺ τὶς κάνουν βέβαιες καὶ ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ σύνδεση τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου αὐτῶν τῶν προτάσεων, ἔχει τὴ βάση της στὴ φύση τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου· δὲν ἔχουν ὁμως ἀποδείξεις τῆς ἀναγκαϊότητάς τους, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ λόγοι δὲ βασίζονται παρὰ μόνο στὴν ἀρχὴ τῆς συμπτωματοκότητος ἢ τῆς ὑπαρξῆς τῶν πραγμάτων, δηλαδή σ' αὐτὸ ποὺ εἶναι ἢ ποὺ φαίνεται τὸ καλύτερο ἀνάμεσα σὲ πολλὰ πράγματα τὸ ἴδιο δυνατό, ἐνῶ οἱ ἀναγκαῖες ἀλήθειες βασίζονται στὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης καὶ στὴ δυνατότητα ἢ τὸ ἀδύνα-

et sur la possibilité ou impossibilité des essences mêmes, sans avoir égard en cela à la volonté libre de Dieu ou des creatures.

14. Dieu produit diverses substances selon les différentes veues qu'il a de l'univers et par l'intervention de Dieu la nature propre de chaque substance porte que ce qui arrive à l'une répond à ce qui arrive à toutes les autres, sans qu'elles agissent immédiatement l'une sur l'autre.

14. Apres avoir connu en quelque façon, en quoy consiste la nature des substances, il faut tacher d'expliquer le dependance que les unes ont des autres, et leur actions et passions. Or il est premierement tres manifeste que les substances créées dependent de Dieu qui les conserve et même qui les produit continuellement par une maniere d'emanation, comme nous produisons nos pensées. Car Dieu tournant pour ainsi dire de tous costés et de toutes les façons le systeme general des phenomenes qu'il trouve bon de produire pour manifester sa gloire, et regardant toutes les faces du monde de toutes les manieres possibles, puisqu'il n'y a point de rapport qui échappe à son omniscience; le resultat de chaque veue de l'univers, comme regardé d'un certain endroit, est une substance qui exprime l'univers conformement à cette veue, si Dieu trouve bon de rendre sa pensée effective et de produire cette substance. Et comme la veue de Dieu est tousjours veritable, nos perceptions le sont aussi, mais ce sont nos jugemens qui sont de nous et qui nous trompent. Or nous avons dit cy dessus et il s'ensuit de ce que nous venons de dire, que chaque substance est comme un monde à part, independant de tout autre chose hors de Dieu; ainsi tous nos phenomenes, c'est à dire tout ce qui nous peut jamais arriver, ne sont que des suites de nostre estre; et comme ces phenomenes gardent un certain ordre conforme à nostre nature, ou pour ainsi dire au monde qui est en nous, qui fait que nous pouvons faire des observations utiles pour regler nostre conduite qui sont justifiées par le succès des phenomenes futurs, et qu'ainsi nous pouvons souvent juger de l'avenir

το τῶν ἴδιων τῶν οὐσιῶν, χωρὶς ὃ αὐτὸ νὰ ἔχουν σχέση με τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν δημιουργημάτων.

14. Ὁ Θεὸς παράγει διάφορες οὐσίες κατὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις τοῦ σύμπαντος ποὺ ἔχει, καὶ μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ ἢ ἰδιαιτερῆ φύση κάθε οὐσίας κάνει ὥστε αὐτὸ ποὺ συμβαίνει στὴν μία νὰ ἀντιστοιχῆ ὃ αὐτὸ ποὺ συμβαίνει ὃ ὅλες τὶς ἄλλες, χωρὶς νὰ ἐνεργοῦν ἄμεσα ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη.

14. Ἀφοῦ γνωρίσαμε κατὰ κάποιον τρόπο, σὲ τί συνίσταται ἡ φύση τῶν οὐσιῶν, πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀμοιβαία ἐξάρτησή τους καὶ τὶς ἐνέργειες καὶ τὰ πάθη τους³⁴. Κατ' ἀρχήν, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ δημιουργημένες οὐσίες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ Θεὸ ποὺ τὶς διατηρεῖ καὶ τὶς παράγει συνεχῶς ὡς ἀπόρροια τῆς οὐσίας του, ὅπως παράγουμε ἑμεῖς τὶς σκέψεις μας. Γιατί ὁ Θεὸς στρέφει, θὰ ἔλεγα, ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ μ' ὅλους τοὺς τρόπους τὸ γενικὸ σύστημα τῶν φαινομένων, ποὺ θεωρεῖ καλὸ νὰ δημιουργήσῃ γιὰ νὰ ἐκδηλώσῃ τὴ δόξα του καὶ παρατηρεῖ ὅλες τὶς ὀψεις τοῦ κόσμου μετὰ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει σχέση ποὺ νὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὴν παντογνωσία του. Τὸ ἀποτέλεσμα κάθε τέτοιας θεώρησης τοῦ σύμπαντος ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, εἶναι μία οὐσία ποὺ ἐκφράζει τὸ σύμπαν σύμφωνα με αὐτὴ τὴ θεώρηση, ἂν ὁ Θεὸς νομίζῃ καλὸ νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὴ του τὴ σκέψη καὶ νὰ δημιουργήσῃ αὐτὴ τὴν οὐσία³⁵. Κι ὅπως ἡ θεώρηση τοῦ Θεοῦ εἶναι πάντα ἀληθινὴ, οἱ ἀντιλήψεις μας εἶναι ἐπίσης ἀληθινές, οἱ κρίσεις ὅμως ποὺ προέρχονται ἀπὸ μᾶς εἶναι αὐτὲς ποὺ μᾶς ἀπατοῦν. Ὅμως ἀναφέραμε πιὸ πάνω, καὶ συνάγεται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μόλις εἶπαμε, ὅτι κάθε οὐσία εἶναι ὡς ἕνας ξεχωριστὸς κόσμος, ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε ἄλλο πράγμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Θεὸ· ἔτσι ὅλα τὰ φαινόμενά μας, δηλαδὴ καθεὶ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς συμβῆ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συνέπειες τοῦ εἶναι μας. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ φαινόμενα κρατοῦν μίαν ὀρισμένη τάξη σύμφωνα με τὴ φύση μας ἢ, θὰ ἔλεγα, μετὰ τὸν κόσμο ποὺ εἶναι μέσα μας, ποὺ κάνει δυνατὴ τὴν πραγματοποίησιν χρήσιμων παρατηρήσεων γιὰ νὰ ρυθμίζουμε τὴ συμπεριφορὰ μας, οἱ ὀποῖες δικαιώνονται ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῶν μελλοντικῶν φαινομένων, κι' ἔτσι μποροῦμε συχνὰ νὰ κρίνουμε γιὰ τὸ μέλλον ἀπὸ τὸ παρελθόν,

par le passé sans nous tromper, cela suffiroit pour dire que ces phenomenes sont veritables sans nous mettre en peine, s'ils sont hors de nous, et si d'autres s'en apperçoivent aussi: cependant il est tres vray que les perceptions ou expressions de toutes les substances s'entrerépondent, en sorte que chacun suivant avec soin certaines raisons ou loix qu'il a observées, se rencontre avec l'autre qui en fait autant, comme lors que plusieurs s'estant accordés de se trouver ensemble en quelque endroit à un certain jour prefix, le peuvent faire effectivement s'ils veulent. Or quoy tous expriment les mêmes phenomenes, ce n'est pas pour cela que leur expressions soyent parfaitement semblables, mais il suffit qu'elles soyent proportionnelles; comme plusieurs spectateurs croyent voir la même chose, et s'entendent en effect, quoyque chacun voye et parle selon la mesure de sa veue. Or il n'y a que Dieu (de qui tous les individus emanent continuellement, et qui voit l'univers non seulement comme ils le voyent, mais encor tout autrement qu'eux tous), qui soit cause de cette correspondance de leur phenomenes, et qui fasse que ce qui est particulier à l'un, soit public à tous; autrement il n'y auroit point de liaison. On pourroit donc dire en quelque façon, et dans un bon sens, quoyque éloigné de l'usage, qu'une substance particuliere n'agit jamais sur une autre substance particuliere et n'en patit non plus, si on considere que ce qui arrive à chacune n'est qu'une suite de son idée ou notion complete toute seule, puisque cette idée enferme déjà tous les predicats ou evenemens, et exprime tout l'univers. En effect rien ne nous peut arriver que des pensées et des perceptions, et toutes nos pensées et perceptions futures ne sont que des suites quoyque contingentes de nos pensées et perceptions precedentes, tellement que si j'estois capable de considerer distinctement tout ce qui m'arrive ou paroist à cette heure, j'y pourrois voir tout ce qui m'arrivera, ou qui me paroistra à tout jamais; ce qui ne manqueroit pas, et m'arriveroit tout de même, quand tout

χωρίς να ξεγελιόμαστε, αυτό θα άρχουσε για να πούμε ότι αυτά τα φαινόμενα είναι αληθινά, χωρίς να κοπιάσουμε να θρούμε αν βρίσκονται έξω από μας κι' αν τα αντιλαμβάνονται κι' άλλοι επίσης. Είναι αλήθεια πάντως ότι οι αντιλήψεις ή αυτό που εκφράζουν όλες οι ουσίες βρίσκεται σε άμοιβαία αντιστοιχία με τέτοιο τρόπο, ώστε, όταν ακολουθη κανείς με επιμέλεια δρισμένους λόγους ή νόμους που παρατήρησε, συναντιέται με οποιονδήποτε άλλο που θα κάνει το ίδιο. Κι' αυτό συμβαίνει, όπως ακριβώς όταν έχουν συμφωνήσει πολλοί άνθρωποι να συναντηθούν σε κάποιο μέρος μία προκαθορισμένη μέρα, μπορούν πραγματικά, αν θέλουν να το επιτύχουν. Όμως αν και όλες εκφράζουν τα ίδια φαινόμενα, ωστόσο αυτό που εκφράζουν δεν είναι γι' αυτό το λόγο τελείως όμοιο αλλά άρκει που υπάρχει μία άμοιβαία αντιστοιχία όπως ακριβώς πολλοί θεατές πιστεύουν ότι βλέπουν το ίδιο πράγμα, και πραγματικά συνηγορούνται μεταξύ τους, αν και καθένας τους βλέπει και μιλά σύμφωνα με τη δική του άποψη. Μόνον ό Θεός όμως (από τον όποιο άπορρέουν συνεχώς όλα τα άτομα, κι' ό όποιος βλέπει το σύμπαν όχι μόνο όπως το βλέπουν αυτά, αλλά ακόμη τελείως διαφορετικά από όλα αυτά) είναι ή αίτια αυτής της αντιστοιχίας των φαινομένων τους και κάνει ώστε αυτό που είναι ιδιαίτερο στον ένα να είναι κοινό σε όλους: διαφορετικά δε θα υπήρχε σύνδεση. Θα μπορούσαμε να πούμε λοιπόν κατά κάποιο τρόπο, δίνοντας μία διατύπωση όχι συνηθισμένη, ωστόσο όμως καλή, ότι μία επί μέρους ουσία δεν ενεργεί ποτέ πάνω σε μίαν άλλη επί μέρους ουσία, κι' ούτε πάλι υφίσταται την ενέργειά της, αν σκεφθούμε ότι αυτό που συμβαίνει σε καθεμιά δεν είναι παρά μόνο μία συνέπεια της ιδέας της ή της πλήρους έννοιάς της, αφού αυτή ή ιδέα περικλείει ήδη όλα τα κατηγορήματα ή γεγονότα κι' εκφράζει όλο το σύμπαν. Στην πραγματικότητα δεν μπορεί να μας συμβή τίποτε άλλο εκτός από σκέψεις και αντιλήψεις³⁶, κι' όλες οι μελλοντικές μας σκέψεις και αντιλήψεις δεν είναι παρά συνέπειες, μολονότι συμπτωματικές, των προηγούμενων σκέψεων και αντιλήψεών μας. Κι' αυτό συμβαίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε αν ήμουν ικανός να εξετάσω με ευκρίνεια καθετί που μου συμβαίνει ή που εμφανίζεται αυτή τη στιγμή, θα μπορούσα να δω σ' αυτό καθετί που θα μου συμβή ή θα μου εμφανιστή ποτέ. Κι' αυτό δε θα χάνονταν, αλλά θα μου συνέβαινε το

ce qui est hors de moy seroit détruit, pourveu qu'il ne restât que Dieu et moy. Mais comme nous attribuons à d'autres choses comme à des causes agissantes sur nous ce que nous apercevons d'une certaine maniere, il faut considerer le fondement de ce jugement, et ce qu'il y a de veritable*.

* Στο χειρόγραφο ακολουθεί: Il est constant sur tout que lorsque nous desirons quelque phenomene qu'il arrive à point nommé et que cela se rencontre ordinairement, nous disons d'avoir agi et d'en estre la cause, comme lorsque je veux ce qu'on appelle remuer la main. Aussi lorsqu'il me paroist qu'à ma volonté quelque chose arrive à ce que j'appelle une autre substance et que cela lui seroit arrivé par là, comme je juge par des frequentes experiences, quand même elle n'auroit pas voulu, je dis que cette substance patit, comme je l'avoue de moy même, lorsque cela m'arrive suivant la volonté d'une autre substance. Lors aussi que nous avons voulu quelque chose qui arrive, et s'il s'ensuit encore quelque autre chose que nous n'avons point voulu, nous ne laissons pas de dire que nous avons fait cela, pourveu que nous entendions comme cela s'en est suivi. Il y a aussi quelques phenomenes d'étendue que nous nous attribuons plus particulièrement et dont le fondement *a parte rei* est appellé nostre corps et comme tout ce qui luy arrive de considerable, c'est à dire tous les changemens notables qui nous y paroissent se font sentir fortement au moins à l'ordinaire, nous nous attribuons toutes les passions de ce corps, et cela, avec grande raison, car quand même nous ne nous en sommes pas aperceus alors, nous ne laissons pas de nous bien apercevoir des suites, comme lorsqu'on nous transportes d'un lieu à un autre en dormant. Nous nous attribuons aussi les actions de ce corps, comme lorsque nous courons, frappons, tombons et que nostre corps continuant le mouvement commencé fait quelque effect. Mais je ne m'attribue point ce qui arrive aux autres corps, poisque je m'aperçois qu'il peut arriver des grands changemens qui ne me sont point sensibles, si ce n'est que mon corps s'y trouve exposé d'une certaine maniere que je conçois y estre propre. Ainsi on voit bien que quoyque tous les corps de l'univers nous appartiennent en quelque façon, et sympathisent avec le nostre, nous ne nous attribuons point ce qui leur arrive. Car lorsque mon corps est poussé, je dis qu'on m'a poussé moy-même, mais lorsqu'on pousse quelque autre, quoyque je m'en aperçoive et que cela fasse naistre quelque passion en moy, je ne dis pas d'avoir poussé, puisque je mesure le lieu où je suis par celui

ἴδιο, ἀκόμη κι' ἂν καταστρέφονταν καθετί πού βρίσκεται ἔξω ἀπό μένα, ἀρκεῖ νά μὴν ἔμενε παρὰ μόνον ὁ Θεός κι' ἐγώ. Ἀλλά ὅπως αὐτὸ πού ἀντιλαμβανόμαστε μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο τὸ ἀναφέρουμε σὲ ἄλλα πράγματα σὰν νὰ εἶναι αἰτία πού ἐνεργοῦν πάνω μας, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὴ βάση αὐτῆς τῆς κρίσης, κι' ὅτι ἀληθινὸ ἔχει*.

* Στο χειρόγραφο ακολουθεί: Ἐἶναι βέσιμο πρὸ παντός ὅτι ὅταν ἐπιθυμοῦμε νὰ συμβῆ κάποιο φαινόμενο σ' ἓναν ὀρισμένο τόπο, κι' αὐτὸ συνήθως συμβαίνει, τότε λέμε ὅτι ἔχουμε ἐνεργήσει κι' ὅτι εἴμαστε ἡ αἰτία τοῦ ὅπως ὅταν θέλω αὐτὸ πού ὀνομάζουμε τὸ κινήσω τὸ χερί μου. Ἐπίσης ὅταν μού φαίνεται ὅτι μὲ τὴ θέλησή μου συμβαίνει κάτι σ' αὐτὸ πού ὀνομάζω μία ἄλλη οὐσία, κι' ὅτι αὐτὸ θὰ τῆς συνέβαινε ἀκόμη κι' ἂν δὲν θὰ τὸ εἶχε θελήσει ἡ ἴδια τῆς, ὅπως κρίνω ἀπὸ συχνές ἐμπειρίες, λέω ὅτι αὐτὴ ἡ οὐσία πάσχει. Κι' αὐτὸ τὸ παραδέχομαι καὶ γιὰ μένα τὸν ἴδιο, ὅταν αὐτὸ μού συμβαίνει σύμφωνα μὲ τὴ θέληση μιᾶς ἄλλης οὐσίας. Ἐπίσης, ὅταν ἔχουμε θελήσει κάτι πού συμβαίνει, ἀκόμη κι' ἂν ἀκολουθῆ κάτι ἄλλο πού δὲν τὸ ἔχουμε θελήσει, λέμε καὶ γι' αὐτὸ ὅτι τὸ ἔχουμε κάνει, ἀρκεῖ νὰ καταλαβαίνουμε πῶς ἀκολούθησε τὸ δεύτερο ἀπ' τὸ πρῶτο. Ὑπάρχουν ἐπίσης ὀρισμένα φαινόμενα τῆς ἔκτασης πού τὰ ἀποδίδουμε εἰδικότερα στὸν ἑαυτὸ μας, καὶ τῶν ὁποίων ἡ βάση *a parte rei* (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πράγματος) ὀνομάζεται τὸ σῶμα μας. Κι' ὅπως καθετί ἀξιοσημείωτο πού τοῦ συμβαίνει, δηλαδὴ ὅλες τὶς ἀξιόλογες μεταβολές πού ἀντιλαμβανόμαστε σ' αὐτὸ, τὶς αἰσθανόμαστε ἔντονα τουλάχιστον μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο, ἀποδίδουμε σὲ μᾶς ὅλα τὰ πάθη αὐτοῦ τοῦ σώματος. Κι' αὐτὸ τὸ κάνουμε μὲ μεγᾶλο δίκαιο, γιὰτὶ ἀκόμη κι' ἂν δὲν τὰ ἀντιληφθοῦμε ἐκείνη τὴ στιγμή δὲν παύουμε νὰ ἀντιλαμβανόμαστε τὶς συνέπειές τους ὅπως ἀκριβῶς ὅταν κάποιος μᾶς μεταφέρῃ στὸν ὕπνο μας ἀπὸ ἓναν τόπο σ' ἓναν ἄλλο. Ἀποδίδουμε ἐπίσης στὸν ἑαυτὸ μας τὶς πράξεις αὐτοῦ τοῦ σώματος, ὅπως ὅταν τρέχουμε, χτυποῦμε, πέφτουμε, καὶ τὸ σῶμα μας συνεχίζοντας τὴν κίνηση πού εἶχε ἀρχίσει, φέρνει κάποιο ἀποτέλεσμα. Δὲν ἀποδίδω ὅμως στὸν ἑαυτὸ μου αὐτὸ πού συμβαίνει σὰν ἄλλα σώματα, γιὰτὶ ἀντιλαμβάνομαι ὅτι μποροῦν νὰ συμβοῦν μεγάλες μεταβολές πού δὲν τὶς αἰσθάνομαι, ἂν δὲν βρίσκεται ἐκτεθειμένο τὸ σῶμα μου σ' αὐτὲς μ' ἓναν ὀρισμένο τρόπο πού ξέρω ὅτι τοῦ εἶναι οἰκείος. Ἔτσι βλέπουμε καλὰ ὅτι ἂν καὶ ὅλα τὰ σώματα τοῦ σύμπαντος μᾶς ἀνήκουν κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ συμφωνοῦν μὲ τὸ δικό μας, δὲν ἀποδίδουμε σὲ μᾶς ὅτι τοὺς συμβαίνει. Γιὰτὶ, ὅταν σπρώξῃ κάποιος τὸ σῶμα μου, λέω ὅτι μ' ἔχουν σπρώξει, ἀλλὰ ὅταν σπρώχνουν κάποιον ἄλλο, ἂν καὶ τὸ ἀντιλαμβανόμαι καὶ γεννιέται ἀπὸ αὐτὸ μέσα μου κάποια παθητικὴ κατάσταση, δὲ λέω ὅτι μ' ἔχουν σπρώξει, ἀφοῦ μετρῶ

15. *L'action d'une substance finie sur l'autre ne consiste que dans l'accroissement du degré de son expression jointe à la diminution de celle de l'autre, en tant que Dieu les a formé par avance en sorte qu'elles s'accomodent ensemble**.

15. Mais sans entrer dans une longue discussion, il suffit à present, pour concilier le langage metaphysique avec la pratique, de remarquer que nous nous attribuons d'avantage et avec raison les phenomenes que nous exprimons plus parfaitement, et que nous attribuons aux autres substances ce que chacune exprime le mieux. Ainsi une substance qui est d'une étendue infinie, en tant qu'elle exprime tout, devient limitée par la maniere de son expression plus ou moins parfaite. C'est donc ainsi qu'on peut concevoir que les substances s'entrempechent ou se limitent, et par consequent on peut dire dans ce sens qu'elles agissent l'une sur l'autre, et sont obligées pour ainsi dire de s'accomoder entre elles. Car il peut arriver qu'un changement qui augmente l'expression de l'une, diminue celle de l'autre. Or

de mon corps. Et ce langage est fort raisonnable car il est propre à s'exprimer nettement dans la pratique ordinaire. On peut dire en peu de mots quant à l'esprit que nos volontés et nos jugemens ou raisonnemens sont des actions, mais que nos perceptions ou sentimens sont des passions; et quant au corps nous disons que le changement qui lui arrive est une action, quand il est la suite d'un changement precedent, mais autrement c'est une passion. En general, pour donner à nos termes un sens qui concilie la metaphysique à la pratique lorsque plusieurs puissances sont affectées par un même changement, comme en effect tout changement les touche toutes, on peut dire, que celle qui par là passe à un plus grand degré de perfection ou continue dans la même agit, mais celle qui devient par là immédiatement plus limitée, en sorte que ses expressions deviennent plus confuses, patit.

* Ἐδῶ ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο δύο προσχεδιάσματα:

α. Les substances sont limitées, en tant qu'elles expriment imparfaitement Dieu et l'univers.

β. Les substances estant limitées, en tant qu'elles expriment imparfaitement Dieu et l'univers, s'entrempechent et sont obligées de s'accomoder l'une à l'autre.

15. Ἡ ἐνέργεια μιᾶς πεπερασμένης οὐσίας πάνω σέ μία ἄλλη, δὲν εἶναι παρὰ ἡ αὐξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκφρασης της, συνδυασμένη μὲ τὴν ἐλάττωση τοῦ βαθμοῦ ἐκφρασης τῆς ἄλλης, ἀφοῦ ὁ Θεὸς τις ἔχει σχηματῶσει ἐκ τῶν προτέρων ἔτσι ὥστε νὰ συμφωνοῦν στὸ σύνολο.*

15. Ἀλλὰ χωρὶς νὰ μακρυγοροῦμε, γιὰ νὰ συμβιδάσουμε τὴ γλώσσα τῆς Μεταφυσικῆς μὲ τὴν πρακτικὴ, ἀρκεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀποδίδουμε περισσότερο καὶ δικαιολογημένα στὸν ἑαυτό μας τὰ φαινόμενα ποὺ ἐκφράζουμε πιὸ τέλεια, κι' ἀποδίδουμε στὶς ἄλλες οὐσίες αὐτὸ ποὺ καθεμιά τους ἐκφράζει καλύτερα. Ἔτσι μία οὐσία ποὺ ἔχει ἄπειρη ἔκταση, ἐφόσον ἐκφράζει τὸ πᾶν, περιορίζεται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς περισσότερο ἢ λιγότερο τέλειος ἐκφρασης της. Ἔτσι λοιπὸν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ὅτι οἱ οὐσίες ἐμποδίζονται μεταξύ τους ἢ περιορίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, κι' ἐπομένως μποροῦμε νὰ ποῦμε μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ὅτι ἐνεργοῦν ἢ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη, κι' εἶναι ὑποχρεωμένες, θὰ λέγαμε, νὰ προσαρμόζονται μεταξύ τους. Γιατὶ μπορεῖ νὰ συμβῆ μία μεταβολὴ ποὺ ἀξάνει τὴν ἐκφραση τῆς μιᾶς νὰ ἐλαττώνη τὴν ἐκ-

τὸ χῶρο στὸν ὁποῖο βρίσκωμαι μὲ αὐτὸν ποὺ καταλαμβάνει τὸ σῶμα μου. Κι' αὐτὴ ἡ γλώσσα εἶναι τελείως λογικὴ, γιατί ταιριάζει νὰ ἐκφραζόμαστε καθαρὰ στὴν πρακτικὴ ζωὴ. Γιὰ τὸ πνεῦμα μας μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ λίγα λόγια ὅτι αἱ θελήσεις καὶ οἱ κρίσεις ἢ οἱ συλλογισμοὶ μας εἶναι ἐνέργειες, ἐνῶ οἱ ἀντιλήψεις ἢ τὰ αἰσθήματα εἶναι πάθη καὶ γιὰ τὸ σῶμα μας λέμε ὅτι ἡ μεταβολὴ ποὺ ὑφίσταται εἶναι μιὰ ἐνέργεια, ὅταν εἶναι ἡ συνέπεια μιᾶς προηγούμενης μεταβολῆς, ἐνῶ διαφορετικὰ εἶναι ἕνα πάθος. Γενικά, γιὰ νὰ δώσουμε στὰ λόγια μας μιὰ ἐννοια ποὺ νὰ συμβιδάζη τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ, ὅταν πολλές δυνάμεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ μιὰ ἴδια μεταβολὴ, ὅπως πράγματι κάθε μεταβολὴ τις ἐγγίζει ὅλες, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι αὐτὴ ποὺ περᾶ ἔτσι σ' ἕνα μεγαλύτερο βαθμὸ τελειότητος ἢ συνεχίζει στὸν ἴδιο βαθμὸ, ἐνεργεῖ ἐνῶ αὐτὴ ποὺ γίνεται ἔτσι ἀμέσως πιὸ περιορισμένη, μὲ τρόπο ὥστε οἱ ἐκφράσεις της νὰ γίνονται πιὸ συγκεχυμένες, πάσχει.

* Ἐδῶ ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο δύο προσχεδιάσματα:

α. Οἱ οὐσίες εἶναι περιορισμένες, ὅσο ἐκφράζουν ἀτελῶς τὸ Θεὸ καὶ τὸ σύμπαν.

β. Ἀφοῦ οἱ οὐσίες εἶναι περιορισμένες, ὅσο ἐκφράζουν ἀτελῶς τὸ Θεὸ καὶ τὸ σύμπαν, ἐμποδίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη καὶ εἶναι ἀναγκασμένες νὰ προσαρμόζονται ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη.

la vertu d'une substance particuliere est de bien exprimer la gloire de Dieu, et c'est par là qu'elle est moins limitée. Et chaque chose quand elle exerce sa vertu ou puissance, c'est à dire quand elle agit, change en mieux et s'étend, en tant qu'elle agit: lors donc qu'il arrive un changement dont plusieurs substances sont affectées (comme en effect tout changement les touche toutes), je croy qu'on peut dire que celle qui immédiatement par là passe à un plus grand degré de perfection ou à une expression plus parfaite, exerce sa puissance, et agit, et celle qui passe à un moindre degré fait connoistre sa foiblesse, et patit. Aussi tiens je que toute action d'une substance qui a de la perception importe quelque volupté, et toute passion quelque douleur, et vice versa; cependant il peut bien arriver qu'un avantage present soit détruit par un plus grand mal dans la suite. D'où vient qu'on peut pecher en agissant ou exerçant sa puissance et en trouvant du plaisir.

16. Le concours extraordinaire de Dieu est compris dans ce que nostre essence exprime, car cette expression s'étend à tout, mais il surpasse les forces de nostre nature ou de nostre expression distincte, qui est finie et suit certaines maximes subalternes.

16. Il ne reste à present que d'expliquer, comment il est possible que Dieu aye quelques fois de l'influence sur les hommes ou sur les autres substances par un concours extraordinaire et miraculeux, puisqu'il semble que rien ne leur peut arriver d'extraordinaire ny de surnaturel, veu que tous leur evenemens ne sont que des suites de leur nature. Mais il faut se souvenir de ce que nous avons dit cydessus à l'égard des miracles dans l'univers, qui sont tousjours conformes à la loy universelle de l'ordre general, quoyqu'ils soyent au dessus des maximes subalternes. Et d'autant que toute personne ou substance est comme un petit monde qui exprime le grand, on peut dire de même que cette action extraordinaire de Dieu sur cette substance ne laisse pas d'estre miraculeuse, quoyqu'elle soit

φραση τῆς ἄλλης. Ἡ δύναμη τώρα μιᾶς ἐπὶ μέρος οὐσίας εἶναι νὰ ἐκφράζη καλὰ τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ, κί' αὐτὸ τὴν καθιστᾷ λιγότερο περιορισμένη. Καὶ κάθε πράγμα, όταν ἀσκή τὴ δύναμη ἢ τὴν ἱκανότητά του, δηλαδὴ όταν ἐνεργῆ, μεταβάλλεται πρὸς τὸ καλύτερο καὶ ἐπεκτείνεται ὅσο ἐνεργεῖ: όταν λοιπὸν συμβαίνει μία μεταβολὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐπηρεάζονται πολλὲς οὐσίαι (ὅπως πράγματι κάθε μεταβολὴ τις ἐγγίζει ὅλες), πιστεύω ὅτι μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ οὐσία ποὺ περνᾷ εἶναι ἄμεσα σ' ἓνα μεγαλύτερο βαθμὸ τελειότητος ἢ σὲ μία τελειότερη ἐκφραση, ἀσχετῶς τὴ δύναμὴ της, καὶ ἐνεργεῖ, ἐνῶ αὐτὴ ποὺ περνᾷ σ' ἓνα μικρότερο βαθμὸ φανερῶνει τὴν ἀδυναμία της, καὶ πάσχει. Ἐπίσης πιστεύω ὅτι κάθε ἐνέργεια μιᾶς οὐσίας ποὺ ἔχει κάποια τελειότητα φέρνει κάποια εὐχαρίστηση, καὶ κάθε πάθος κάποιο πόνος καὶ ἀντίστροφα μπορεί πάντως νὰ συμβῆ ἓνα τωρινὸ πλεονέκτημα νὰ καταστραφῆ στὴ συνέχεια ἀπὸ ἓνα μεγαλύτερο κακό. Ἀπὸ δὴ προέρχεται ὅτι μπορεί κανεὶς νὰ ἀμαρτήσῃ ἐνεργώντας ἢ ἀσκώντας τὴ δύναμὴ του καὶ βρίσκοντας σ' αὐτὸ μιᾶν εὐχαρίστηση.

16. Ἡ ἑκτακτὴ σύμπραξη τοῦ Θεοῦ περιλαμβάνεται μέσα σ' αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει ἡ οὐσία μας, γιατί αὐτὴ ἡ ἐκφραση ἀπλώνεται σὲ ὅλα, ἀλλὰ ξεπερνᾷ τὶς δυνάμεις τῆς φύσης μας ἢ τῆς εὐκρινούς μας ἐκφρασης, ποὺ εἶναι πεπερασμένη κί' ἀκολουθεῖ κάποιες δευτερεύουσες ἀρχές.

16. Πρὸς τὸ παρὸν δὲ μένει παρὰ νὰ ἐξηγήσουμε πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιδρᾷ ὁ Θεὸς κάποτε στοὺς ἀνθρώπους ἢ στὶς ἄλλες οὐσίαι κατὰ τρόπο θαυματουργὸ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν τάξη, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι δὲν μπορεί νὰ τοὺς συμβῆ τίποτε ἑκτακτο οὔτε ὑπερφυσικό, δεδομένου ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα τοὺς δὲν εἶναι παρὰ συνέπειαι τῆς φύσης τοὺς. Ἀλλὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε αὐτὰ ποὺ εἶχαμε πεῖ παραπάνω σχετικὰ μὲ τὰ θαύματα στὸ σύμπαν, ποὺ εἶναι πάντα σύμφωνα μὲ τὸν καθολικὸ νόμο τῆς γενικῆς τάξης, ἂν καὶ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὶς δευτερεύουσες ἀρχές. Κί' ὅσο κάθε πρόσωπο ἢ οὐσία εἶναι σὰν ἓνας μικρὸς κόσμος ποὺ ἐκφράζει τὸ μεγάλο, μπορούμε τὸ ἴδιο νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἑκτακτὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πάνω σ' αὐτὴ τὴν οὐσία δὲν παύει νὰ εἶναι θαυματουργή, ἂν καὶ συμπερι-

lement des demandes par ordre et à propos. Ce qui fait voir que nostre ame sçait tout cela virtuellement, et n'a besoin que *d'animadversion* pour connoistre les verités, et par consequent qu'elle a au moins les idées dont ces verités dependent. On peut même dire qu'elle possède déjà ces verités, quand on les prend pour les rapports des idées.

27. Comment nostre ame peut estre comparée à des tablettes vuides, et comment nos notions viennent des sens.

27. Aristote a mieux aimé de comparer nostre ame à des tablettes encor vuides, où il y a place pour écrire, et il a soutenu que rien n'est dans nostre entendement, qui ne vienne des sens. Cela s'accorde d'avantage avec les notions populaires, comme c'est la maniere d'Aristote, au lieu que Platon va plus au fond. Cependant ces sortes de Doxologies ou practicologies peuvent passer dans l'usage ordinaire à peu près comme nous voyons que ceux qui suivent Copernic ne laissent pas de dire que le soleil se leve et se couche. Je trouve même souvent qu'on leur peut donner un bon sens, suivant le quel elles n'ont rien de faux, comme j'ay remarqué déjà de quelle façon on peut dire véritablement que les substances particulieres agissent l'une sur l'autre, et dans ce même sens on peut dire aussi que nous recevons de dehors des connoissances par le ministere des sens, parce que quelques choses exterieures contiennent ou expriment plus particulièrement les raisons qui determinent nostre ame à certaines pensées. Mais quand il s'agit de l'exactitude des verités metaphysiques, il est important de reconnoistre l'étendue et l'indépendance de nostre ame, qui va infiniment plus loin que le vulgaire ne pense, quoique dans l'usage ordinaire de la vie on ne luy attribue que ce dont on s'apperçoit plus manifestement, et ce qui nous appartient d'une maniere particuliere, car il n'y sert de rien, d'aller plus avant. Il seroit bon cependant de choisir des termes propres à l'un et à l'autre sens pour éviter l'équivocation. Ainsi ces expressions qui sont dans

θύνοντάς του μόνο ἐρωτήσεις κατάλληλες καὶ μὲ τάξη⁶⁹. Πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ ψυχὴ μας τὰ ξέρει ὅλα αὐτὰ δυνάμει, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν προσοχὴ γιὰ νὰ γνωρίσει τὶς ἀλήθειες, καὶ ἐπομένως κατέχει τουλάχιστον τὶς ιδέες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξαρτῶνται οἱ ἀλήθειες αὐτές. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ ποῦμε ὅτι κατέχει ἤδη αὐτές τὶς ἀλήθειες, ὅταν τὶς ἐγνοοῦμε ὡς τὶς σχέσεις τῶν ιδεῶν μεταξύ τους.

27. Πῶς μπορεῖ νὰ συγκριθῇ ἡ ψυχὴ μας μὲ ἄγραφους πίνακες, καὶ πῶς οἱ ἐννοιές μας προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις.

27. Ὁ Ἀριστοτέλης προτίμησε νὰ συγκρίνη τὴν ψυχὴ μας μὲ πίνακες ἄγραφους ἀκόμη, ὅπου ὑπάρχει χώρος γιὰ γράψιμο⁷⁰, καὶ ὑποστήριξε ὅτι τίποτε δὲν ὑπάρχει στὴ νόησή μας, πού νὰ μὴν προέρχεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις. Αὐτὸ ταιριάζει περισσότερο μὲ τὶς λαϊκὲς ἐννοιες, καὶ τέτοιος εἶναι ὁ τρόπος τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐνῶ ὁ Πλάτων προχωρεῖ θαυότερα. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους πάντως οἱ θεωρητικοὶ ἢ πρακτικοὶ λόγοι μποροῦν νὰ περάσουν στὴν καθημερινὴ χρῆση, σχεδὸν ὅπως βλέπουμε ὅτι κι' αὐτοὶ πού ἀκολουθοῦν τὸν Κοπέρνικο, δὲν παύουν νὰ λέγε ὅτι ὁ ἥλιος ἀνατέλλει καὶ δύει⁷¹. Συχνὰ βρίσκω ἐπίσης ὅτι μποροῦμε νὰ τοὺς δώσουμε μία σωστὴ ἐννοια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν περιέχουν κανένα λάθος : ὅπως ἔχω ἤδη παρατηρήσει μὲ ποιὸ τρόπο μποροῦμε νὰ ποῦμε ἀληθινὰ ὅτι οἱ ἐπὶ μέρους οὐσίαι ἐνεργοῦν ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη, μὲ τὴν ἑννοια μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐπίσης ὅτι δεχόμαστε ἀπὸ ἔξω γνώσεις μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν αἰσθήσεων, γιατί μερικὰ ἐξωτερικὰ πράγματα συμπεριλαμβάνουν ἢ ἐκφράζουν εἰδικότερα τοὺς λόγους πού καθορίζουν τὴν ψυχὴ μας πρὸς ὀρισμένες σκέψεις. Ἀλλὰ ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, εἶναι σημαντικό νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ψυχῆς μας, πού προχωρεῖ ἄπειρα πιο μακριὰ ἀπὸ ὅσο σκέφτεται ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἂν καὶ στὴ γλώσσα τῆς καθημερινῆς ζωῆς δὲν τῆς ἀποδίδουμε παρὰ αὐτὸ πού ἀντιλαμβανόμαστε πιο φανερά, κι' αὐτὸ πού μᾶς ἀνήκει μὲ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο· γιατί δὲν μᾶς βοηθεῖ καθόλου ἂν προχωρήσουμε περισσότερο στὸ σημεῖο αὐτό. Πάντως θὰ ἦταν καλὸ νὰ διαλέξουμε κατάλληλους ὄρους γιὰ τὴν μιὰ καὶ τὴν ἄλλη ἐννοια, γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἀσάφεια. Ἔτσι αὐ-

nostre ame, soit qu'on les conçoive ou non, peuvent estre appellées *idées*, mais celles qu'on conçoit ou forme, se peuvent dire *notions, conceptus*. Mais de quelque maniere qu'on le prenne, il est tousjours faux de dire que toutes nos notions viennent des sens qu'on appelle extérieurs, car celle que j'ay de moy et de mes pensées, et par consequent de l'estre, de la substance, de l'action, de l'identité, et de bien d'autres, viennent d'une experience interne.

28. *Dieu seul est l'objet immediat de nos perceptions qui existe hors de nous, et luy seul est nostre lumiere.*

28. Or dans la rigueur de la verité metaphysique il n'y a point de cause externe qui agisse sur nous, excepté Dieu seul, et luy seul se communique à nous immediatement en vertu de nostre dependance continuelle. D'où il s'ensuit qu'il n'y a point d'autre objet externe, qui touche nostre ame et qui excite immediatement nostre perception. Aussi n'avons nous dans nostre ame les idées de toutes choses, qu'en vertu de l'action continuelle de Dieu sur nous, c'est à dire parce que tout effect exprime sa cause, et qu'ainsi l'essence de nostre ame est une certaine expression ou imitation ou image de l'essence, pensée et volonté divine et de toutes les idées qui y sont comprises. On peut donc dire, que Dieu seul est nostre objet immediat hors de nous, et que nous voyons toutes choses par luy; par exemple lors que nous voyons le soleil et les astres, c'est Dieu qui nous en a donné et qui nous en conserve les idées, et qui nous determine à y penser effectivement, par son concours ordinaire, dans le temps que nos sens disposés d'une certaine maniere, suivant les loix qu'il a establies. Dieu est le soleil et la lumiere des ames, *lumen illuminans omnem hominem venientem in hunc mundum*; et ce n'est pas d'aujourd'hui qu'on est dans ce sentiment. Apres la sainte écriture et les Peres, qui ont tousjours

τὲς οἱ ἐκφράσεις ποὺ εἶναι στὴν ψυχὴ μας, εἴτε τὲς ἀντιλαμβανόμεστε εἴτε ὄχι, μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν *ιδέες*, ἐνῶ αὐτὲς ποὺ ἀντιλαμβανόμεστε ἢ διαμορφώνουμε, μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν *ἐννοιες, conceptus*. Ἀλλὰ μὲ ὅποιο τρόπο κι' ἂν τὸ ἐννοήσουμε, εἶναι πάντα λάθος νὰ ποῦμε ὅτι ὅλες μας οἱ ἐννοιες προέρχονται ἀπὸ τὲς αἰσθήσεις ποὺ ὀνομάζουμε ἐξωτερικὲς, γιατί ἡ ἐννοια ποὺ ἔχω γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου καὶ τὲς σκέψεις μου, καὶ ἐπομένως γιὰ τὸ ὄν, τὴν οὐσία, τὴν ἐνέργεια, τὴν ταυτότητα καὶ πολλὲς ἄλλες, προέρχονται ἀπὸ μιὰν ἐμπειρία ἐσωτερικὴ.

28. *Μόνο ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῶν ἀντιλήψε-
ών μας ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μᾶς κι' αὐτὸς μόνος εἶναι τὸ φῶς
μας.*

28. Στὴν αὐστηρότητα, λοιπὸν, τῆς μεταφυσικῆς ἀλήθειας, δὲν ὑπάρχει ἐξωτερικὸ αἶτιο ποὺ νὰ ἐνεργῆ πάνω μας, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ μόνον αὐτὸς ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα μὲ μᾶς, δυνάμει τῆς συνεχοῦς μας ἐξάρτησης ἀπὸ αὐτόν. Ἀπὸ ὅπου συάγεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλο ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο ποὺ ἐγγίζει τὴν ψυχὴ μας καὶ διεγείρει ἄμεσα τὴν ἀντίληψή μας. Δὲν ἔχουμε ἐπίσης στὴν ψυχὴ μας τὲς ιδέες ὅλων τῶν πραγμάτων, παρὰ μόνο δυνάμει τῆς συνεχοῦς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ πάνω μας, δηλαδὴ ἐπειδὴ κάθε ἀποτέλεσμα ἐκφράζει τὴν αἰτία του καὶ γιατί ἡ ἐσωτερικὴ φύση τῆς ψυχῆς μας εἶναι μιὰ ὀρισμένη ἐκφραση ἢ μίμηση ἢ εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς φύσης, τῆς σκέψης καὶ τῆς βούλησης τοῦ Θεοῦ, κι' ὅλων τῶν ιδεῶν ποὺ συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτήν. Μποροῦμε, λοιπὸν, νὰ ποῦμε ὅτι μόνον ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενό μας ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ὅτι βλέπουμε ὅλα τὰ πράγματα δι' αὐτοῦ π.χ. δὲταν βλέπουμε τὸν ἥλιο καὶ τὰ ἀστρα, ὁ Θεὸς μᾶς ἔχει δώσει καὶ διατηρεῖ μέσα μας τὲς ιδέες τους καὶ μᾶς προσδιορίζει νὰ τὰ σκεφτόμαστε πραγματικὰ μὲ τὴ συνηθισμένη του σύμπραξη τῆ στιγμῆ ποὺ οἱ αἰσθήσεις μας ἔχουν, κατὰ κάποιο τρόπο, μιὰ τάση γι' αὐτό, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους ποὺ αὐτὸς ἔχει θέσει. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἥλιος καὶ τὸ φῶς τῶν ψυχῶν *lumen illuminans omnem hominem venientem in hunc mundum* (τὸ φῶς ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον) ⁷². Κι' αὐτὴ ἡ ἀποψη δὲν πρωτοεμφανίζεται σήμερα. Μετὰ τὴν ἁγία Γραφή καὶ τοὺς Πατέρες, ποὺ συμ-

esté plustost pour Platon que pour Aristote, je me souviens d'avoir remarqué autres fois, que du temps des scholastiques, plusieurs ont crû que Dieu est la lumiere de l'ame, et, selon leur maniere de parler, *intellectus agens animae rationalis*. Les Averroistes l'ont tourné dans un mauvais sens, mais d'autres, parmi lesquels je croy que Guillaume de S. Amour s'est trouvé, et plusieurs Theologiens mystiques, l'ont pris d'une maniere digne de Dieu et capable d'élever l'ame à la connoissance de son bien.

29. Cependant nous pensons immédiatement par nos propres idées et non par celles de Dieu.

29. Cependant je ne suis pas dans le sentiment de quelques habiles Philosophes, qui semblent soutenir que nos idées mêmes sont en Dieu, et nullement en nous. Cela vient à mon avis de ce qu'ils n'ont pas assez considéré encor ce que nous venons d'expliquer icy touchant les substances, ny toute l'étendue et independance de nostre ame, qui fait qu'elle enferme tout ce qui luy arrive, et qu'elle exprime Dieu et avec luy tous les estres possibles et actuels, comme un effect exprime sa cause. Aussi est ce une chose inconcevable que je pense par les idées d'autrui. Il faut bien aussi que l'ame soit affectée effectivement d'une certaine maniere, lors qu'elle pense à quelque chose, et il faut qu'il y aye en elle par avance non seulement la puissance passive de pouvoir estre affectée ainsi, laquelle est déjà toute déterminée, mais encor une puissance active, en vertu de laquelle il y a tousjours eu dans sa nature des marques de la production future de cette pensée et des dispositions à la produire en son temps. Et tout cecy enveloppe déjà l'idée comprise dans cette pensée.

30. Comment Dieu incline nostre ame sans la necessiter, qu'on n'a point de droit de se plaindre; qu'il ne faut pas demander pourquoy Judas peche, puisque cette action libre est

φωνοῦσαν πάντα περισσότερο με τὸν Πλάτωνα παρά με τὸν Ἀριστοτέλη, θυμοῦμαι ὅτι ἔχω παρατηρήσει ἄλλοτε πῶς ἀπ' τὸν καιρὸ τῶν σχολαστικῶν πολλοὶ ἔχουν πιστέψει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ φῶς τῆς ψυχῆς, καὶ κατὰ τὸν τρόπο ἔκφρασης τους, *intellectus agens animae rationalis* (ἡ ἐνεργητικὴ νόηση τῆς λογικῆς ψυχῆς)⁷³. Οἱ Ἀβερροιστὲς τῆς ἔδωσαν μίαν ἐσφαλμένη σημασία, ἄλλοι ὁμως, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους πιστεύω ὅτι ἦταν κι' ὁ Guillaume de S. Amour⁷⁴ καὶ πολλοὶ μυστικοὶ θεολόγοι, τὴν ἐγγόησαν με ἕνα τρόπο ἄξιο γιὰ τὸν Θεὸ καὶ ἱκανὸ νὰ ἀνυψῶση τὴν ψυχὴ στὴ γνώση τοῦ καλοῦ τῆς⁷⁵.

29. Πάντως σκεφτόμαστε ἄμεσα με τις δικές μας ιδέες και ὄχι με τις ιδέες τοῦ Θεοῦ.

29. Δὲν συμφωνῶ πάντως με ὀρισμένους ἱκανοὺς φιλοσόφους, ποὺ φαίνεται νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἴδιες μας οἱ ιδέες βρίσκονται στὸ Θεὸ καὶ καθόλου σὲ μᾶς⁷⁶. Αὐτὸ προέρχεται κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν ἔχουν ἐξετάσει ἀκόμη ἀρκετὰ αὐτὰ ποὺ μόλις ἐξηγήσαμε ἐδῶ σχετικὰ με τις οὐσίες, οὔτε ὅλη τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ψυχῆς μας, ποὺ τὴν κάνει νὰ περικλεῖη καθεστὶ ποὺ τῆς συμβαίνει καὶ νὰ ἐκφράζη τὸ Θεὸ καὶ μαζί μ' αὐτὸν ὅλα τὰ δυνατὰ καὶ πραγματικὰ ὄντα, ὅπως ἕνα ἀποτέλεσμα ἐκφράζει τὴν αἰτία του. Ἐπίσης εἶναι κάτι ἀκατανόητο τὸ ὅτι σκέφτομαι με τις ιδέες ἐνὸς ἄλλου. Πρέπει ἀκόμη ἡ ψυχὴ νὰ ἔχη πραγματικὰ ἐπηρεασθῆ κατὰ κάποιο τρόπο, ὅταν σκέφτεται κάποιο πράγμα, καὶ πρέπει νὰ ἔχη μέσα τῆς ἐκ τῶν προτέρων ὄχι μόνο τὴν παθητικὴ δυνατότητα νὰ μπορῆ νὰ ἐπηρεάζεται ἔτσι, ἡ ὁποία εἶναι ἤδη τελείως καθορισμένη, ἀλλὰ ἀκόμη μία δυνατότητα ἐνεργητικῆ, δυνάμει τῆς ὁποίας ὑπάρχουν πάντα μέσα στὴ φύση τῆς χαρακτηριστικὰ τῆς μελλοντικῆς παραγωγῆς αὐτῆς τῆς σκέψης καὶ προδιαθέσεις γιὰ τὴν παραγωγή τῆς στὴν κατάλληλη στιγμή. Κι' αὐτὸ ὅλο περιέχει ἤδη τὴν ἰδέα ποὺ συμπεριλαμβάνεται σ' αὐτὴ τὴ σκέψη.

30. Ὁ Θεὸς ἐπιηρεάζει ἔτσι τὴν ψυχὴ μας, χωρὶς νὰ τὴν ἐξαναγκάζει, ὥστε νὰ μὴν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ παραπονούμαστε· δὲν πρέπει νὰ ρωτοῦμε γιὰτι ἁμαρτάνει ὁ Ἰούδας, ἀφοῦ

comprise dans sa notion, mais seulement pourquoy Judas le pecheur est admis à l'existence preferablement à quelques autres personnes possibles. De l'imperfection ou limitation originale avant le peché, et de degrés de la grâce.

30. Pour ce qui est de l'action de Dieu sur la volonté humaine, il y a quantité de considerations assez difficiles, qu'il seroit long de poursuivre icy. Neantmoins voicy ce qu'on peut dire en gros. Dieu en concourant à nos actions ordinairement ne fait que suivre les loix qu'il a establies, c'est à dire il conserve et produit continuellement nostre estre, en sorte que les pensées nous arrivent spontanément ou librement dans l'ordre que la notion de nostre substance individuelle porte, dans laquelle on pouvoit les prévoir de toute eternité. De plus en vertu du decret qu'il a fait que la volonté tendroit tousjours au bien apparent, en exprimant ou imitant la volonté de Dieu sous des certains respects particuliers, à l'égard desquels ce bien apparent a tousjours quelque chose de veritable, il determine la nostre aux choix de ce qui paroist le meilleur sans la necessiter neantmoins. Car absolument parlant, elle est dans l'indifference en tant qu'on l'oppose à la necessité, et elle a le pouvoir de faire autrement ou de suspendre encor tout à fait son action, l'un et l'autre parti estant et demeurant possible. Il depend donc de l'ame de se precautionner contre les surprises des apparences par une ferme volonté de faire des reflexions, et de ne point agir ny juger en certaines rencontres, qu'apres avoir bien et meurement deliberé. Il est vray cependant et même il est asseuré de toute eternité que quelque ame ne se servira pas de ce pouvoir dans une telle rencontre. Mais qui en peut mais? et se peut elle plaindre que d'elle même? Car toutes ces plaintes apres le fait sont injustes, quand elles auroient esté injustes avant le fait. Or cette ame un peu avant que de pecher auroit elle bonne grace de se plaindre de Dieu, comme s'il la determinoit

αὐτὴ ἢ ἐλεύθερη ἐνέργεια συμπεριλαμβάνεται μέσα στὴν ἐννοιά του, ἀλλὰ μόνον γιατί προτιμήθηκε νὰ ὑπάρξῃ μᾶλλον ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰούδας κί ὄχι κάποια ἄλλα δυνατὰ πρόσωπα. Γιὰ τὴν ἀτέλεια ἢ τὸν ἀρχικὸ περιορισμὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ γιὰ τοὺς βαθμοὺς τῆς χάριτος.

30. Γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πάνω στὴν ἀνθρώπινη βούληση ἡ ὑπάρχουν πολλές σκέψεις ἀρκετὰ δύσκολες ποὺ θὰ ἐπαιρνε σὲ μᾶκρος νὰ τις συζητήσω ἐδῶ. Νὰ πάντως τί μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς σὲ γενικὲς γραμμές. Ὅταν ὁ Θεὸς συμπράττει στὶς ἐνέργειές μας μὲ τὸ συνηθισμένο τρόπο ἀκολουθεῖ ἀπλῶς τοὺς νόμους ποὺ ἔχει θέσει, δηλαδή διατηρεῖ καὶ παράγει συνεχῶς τὸ εἶναι μας, μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε οἱ σκέψεις μας νὰ μᾶς δημιουργοῦνται αὐτόματα ἢ ἐλεύθερα στὴ σειρὰ ποὺ φέρνει μέσα της ἡ ἐννοια τῆς ἀτομικῆς μας οὐσίας, μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ τις προβλέψουμε ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν αἰωνιότητα. Ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν ἀπόφαση ποὺ πήρε ὁ Θεός, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ βούληση τείνει πάντα πρὸς αὐτὸ ποὺ τῆς φαίνεται καλὸ, ἐκφράζοντας ἡ μιμούμενη τὴ βούληση τοῦ Θεοῦ, κάτω ἀπὸ ὀρισμένους εἰδικούς ὅρους, κατὰ τοὺς ὁποίους αὐτὸ ποὺ φαίνεται καλὸ περιέχει πάντα κάτι ἀληθινὰ καλὸ, καθορίζει τὴ βούλησή μας νὰ διαλέγη αὐτὸ ποὺ τῆς φαίνεται τὸ καλύτερο, χωρὶς πάντως νὰ τὴν ἐξαναγκάξῃ. Γιατί ἂν μιλήσουμε ἀπόλυτα, εἰσκεται στὴν κατάσταση τῆς ἀδιαφορίας ὅσο τὴν ἀντιθέτουμε στὴν ἀναγκαιότητα, κί ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐνεργήσῃ διαφορετικὰ, ἢ ἀκόμη νὰ σταματήσῃ τελείως κάθε πράξη της, ἀφοῦ καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ εἶναι καὶ παραμένουν δυνατές. Ἐξαρτᾶται, λοιπόν, ἀπὸ τὴν ψυχὴ νὰ προφυλάγεται ἀπὸ τίς ἐκπλήξεις τῶν φαινομένων μὲ μιὰ σταθερὴ βούληση νὰ συλλογίζεται καὶ νὰ μὴν ἐνεργῇ οὔτε νὰ κρίνῃ σὲ ὀρισμένα περιστατικά, παρὰ μετὰ ἀπὸ σωστὴ καὶ ὠριμὴ σκέψη. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια, κί ἀκόμη εἶναι ἐβέβαιο ἀπὸ καταβολῆς κόσμου ὅτι κάποια ψυχὴ δὲ θὰ μεταχειριστῇ αὐτὴ τὴ δυνατότητά της σὲ μιὰ τέτοια περίσταση. Ποιὸς ὅμως εἶναι ὑπεύθυνος γι' αὐτό; Καὶ μπορεῖ νὰ παραπονεθῇ γιὰ κανέναν ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της; Γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ παράπονα μετὰ τὴν πράξη εἶναι ἄδικα, ἀφοῦ θὰ ἦταν ἄδικα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν πράξη. Θὰ εἶχε δίκαιο ὅμως αὐτὴ ἡ ψυχὴ νὰ παραπονεθῇ γιὰ τὸν Θεὸ λίγο πρὶν ἁμαρτήσῃ, σὰν νὰ τὴν καθόριζε

au peché? Les determinations de Dieu en ces matieres estant des choses qu'on ne scauroit prévoir, d'où scait elle qu'elle est déterminée à pecher, si non lors qu'elle peche déjà effectivement? Il ne s'agit que de ne pas vouloir, et Dieu ne scauroit proposer une condition plus aisée et plus juste; aussi tous les juges sans chercher les raisons qui ont disposé un homme à avoir une mauvaise volonté, ne s'arrestent qu'à considerer combien cette volonté est mauvaise. Mais peustre qu'il est assuré de toute eternité, que je pecheray? Repondés vous vous même: peustre que non; et sans songer à ce que vous ne scauriés connoistre, et qui ne vous peut donner aucune lumiere, agissés suivant vostre devoir que vous connoissés. Mais dira quelque autre, d'où vient que cet homme fera asseurement ce peché? La réponse est aisée, c'est qu'autrement ce ne seroit pas cet homme. Car Dieu voit de tout temps qu'il y aura un certain Judas dont la notion ou idée que Dieu en a, contient cette action future libre. Il ne reste donc que cette question, pourquoy un tel Judas, le traistre, qui n'est que possible dans l'idée de Dieu, existe actuellement. Mais à cette question il n'y a point de réponse à attendre icy bas, si ce n'est qu'en general on doit dire, que puisque Dieu a trouvé bon qu'il existât, non obstant le peché qu'il prevoyoit, il faut que ce mal se recompense avec usure dans l'univers, que Dieu en tirera un plus grand bien, et qu'il se trouvera en somme que cette suite des choses dans laquelle l'existence de ce pecheur est comprise, est la plus parfaite parmy toutes les autres façons possibles. Mais d'expliquer tousjours l'admirable oeconomie de ce choix, cela ne se peut pendant que nous sommes voyageurs; c'est assez de le scavoir sans le comprendre. Et c'est icy qu'il est temps de reconnoistre *altitudinem divitiarum*, la profondeur et l'abyme de la divine sagesse, sans chercher un detail qui enveloppe des considerations infinies. On voit bien cependant que Dieu n'est pas la cause du mal. Car non seulement apres la

αὐτὸς στὴν ἀμαρτία; Ἐποῦ οἱ καθορισμοὶ τοῦ Θεοῦ σ' αὐτὰ τὰ θέματα εἶναι πράγματα ποὺ δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ προβλέψουμε, ἀπὸ ποῦ ξέρεῖ ὅτι εἶναι καθορισμένη νὰ ἀμαρτήσῃ, ἀν ὄχι ἀφοῦ ἤδη ἔχει ἀμαρτήσῃ πραγματικά; Ὁ λόγος εἶναι ἀπλῶς τὸ νὰ μὴ θέλουμε, καὶ ὁ Θεὸς δὲ θὰ μπορούσε νὰ προβάλλῃ ἕναν ὄρο πρὸς τὸ εὐκολο καὶ πρὸς δίκαιο. Κι' ὅλοι οἱ δικαστές, χωρὶς νὰ ψάχνουν νὰ βροῦν τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησαν ἕναν ἄνθρωπο νὰ ἔχῃ μιὰ κακὴ βούληση, ἀρκοῦνται ἀπλῶς νὰ ἐξετάσουν πόσο κακὴ εἶναι αὐτὴ ἡ βούληση. Ἴσως ὅμως εἶναι ἀπὸ πάντα βέβαιο ὅτι θὰ ἀμαρτήσῃ; Ἀπαντήστε μόνοι σας: Ἴσως ὄχι· καὶ χωρὶς νὰ συλλογιζέσθε κάτι ποὺ δὲν θὰ μπορούσατε νὰ γνωρίσατε καὶ ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σᾶς φέρῃ κανένα φωτισμό, ἐνεργήσατε σύμφωνα μὲ τὸ καθήκον σας τὸ ὁποῖο σᾶς εἶναι γνωστὸ. Ἀλλά, θὰ πῆ κάποιος ἄλλος, ἀπὸ ποῦ προέρχεται τὸ ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος θὰ κάμῃ ὅπως ὅποτε αὐτὸ τὸ ἀμάρτημα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι εὐκολή: εἶναι γιατί διαφορετικά δὲν θὰ ἦταν αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος⁷⁸. Γιατί ὁ Θεὸς βλέπει ἀπὸ πάντα ὅτι θὰ ὑπάρξῃ ἕνας ὀρισμένος Ἰούδας ποὺ ἡ ἐγγονία ἢ ἡ ἰδέα τὴν ὁποία ἔχει γι' αὐτόν, περιλαμβάνει αὐτὴ τὴν μελλοντικὴ ἐλεύθερη πράξη. Δὲν μένει λοιπὸν παρὰ ἡ ἀκόλουθη ἐρώτηση: γιατί ἕνας τέτοιος Ἰούδας, ὁ προδότης, ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μόνο δυνατὸς μέσα στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχει πραγματικά. Σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ὅμως δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε ἐδῶ ἀπάντηση. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε γενικά νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ὁ Θεὸς θεώρησε καλὸ νὰ ὑπάρξῃ ὁ Ἰούδας, παρὰ τὸ ἀμάρτημα ποὺ προέβλεπε, πρέπει τὸ κακὸ αὐτὸ νὰ πληρωθῇ μὲ τόκο στὸ σύμπαν, ὁ Θεὸς νὰ θγάλλῃ ἀπ' αὐτὸ ἕνα μεγαλύτερο καλὸ καὶ νὰ συμβῇ τελικὰ ἢ συνέχεια τῶν πραγμάτων, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται αὐτὸς ὁ ἀμαρτωλὸς, νὰ εἶναι ἡ τελειότερη ἀνάμεσα σ' ὅλους τοὺς ἄλλους δυνατοὺς τρόπους. Δὲν εἶναι ὅμως ἐφικτὸ νὰ ἐξηγήσουμε πάντοτε τὴ θαυμαστὴ οἰκονομία αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς τὸν καιρὸ ποὺ εἴμαστε ταξιδιώτες· εἶναι ἀρκετὸ νὰ τὴν ξέρομε χωρὶς νὰ τὴν καταλαβαίνομε. Κι' ἐδῶ εἶναι καιρὸς νὰ ἀναγνωρίσομε *altitudinem divitiarum* (τὸ βάθος τοῦ πλοῦτου)⁷⁹, τὸ βάθος καὶ τὴν ἄβυσσο τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ ἐξετάζομε μιὰ λεπτομέρεια ποὺ περικλείει ἀπειρες σκέψεις. Φαίνεται πάντως καθαρὰ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Γιατί τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα δὲν κυ-

perte de l'innocence des hommes le peché originel s'est emparé de l'ame, mais encor auparavant il y avoit une limitation ou imperfection originale connaturelle à toutes les creatures, qui les rend peccables ou capables de manquer. Ainsi il n'y a pas plus de difficulté à l'égard des supralapsaires, qu'à l'égard des autres. Et c'est à quoy se doit reduire à mon avis le sentiment de S. Augustin et d'autres auteurs que la racine du mal est dans le neant, c'est à dire dans la privation ou limitation des creatures, à laquelle Dieu remédie gracieusement par le degré de perfection qu'il luy plaist de donner. Cette grace de Dieu, soit ordinaire ou extraordinaire, a ses degrés et ses mesures, elle est tousjours efficace en elle même pour produire un certain effect proportionné, et de plus elle est tousjours suffisante non seulement pour nous garantir du peché, mais même pour produire le salut, en supposant que l'homme s'y joigne par ce qui est de luy; mais elle n'est pas tousjours suffisante à surmonter les inclinations de l'homme, car autrement il ne tiendroit plus à rien, et cela est réservé à la seule grace absolument efficace qui est tousjours victorieuse, soit qu'elle le soit par elle même, ou par la congruité des circonstances.

31. Des motifs de l'élection, de la foy preveue, de la science moyenne, du decret absolu et que tout se reduit à la raison pourquoy Dieu a choisi et resolu d'admettre à l'existence une telle personne possible, dont la notion enferme une telle suite de grâces et d'actions libres. Ce qui fait cesser tout d'un coup les difficultés.

31. Enfin les graces de Dieu sont des graces toutes pures, sur lesquelles les creatures n'ont rien à pretendre: pourtant comme il ne suffit pas pour rendre raison du choix de Dieu qu'il a fait dans la dispensation de ces graces de recourir à la prévision absolue ou conditionnelle des actions futures des hommes, il ne faut pas aussi s'imaginer des decrets absolus, qui n'ayent aucun motif raisonnable. Pour ce qui est de la foy ou

ρίεψε την ψυχή μόνο μετά την απώλεια της αθωότητας των ανθρώπων, αλλά και πιδ πριν ακόμη υπήρχε ένας αρχικός περιορισμός ή ατέλεια δοσμένη από τη φύση σ' όλα τα δημιουργήματα, που τα καθιστά ικανά να αμαρτάνουν ή να κάνουν λάθη. Έτσι δεν υπάρχει πια περισσότερη δυσκολία για τους «supralapsarii» από ότι για τους άλλους⁸⁰. Και σ' αυτό πρέπει να αναχθώ, κατά τη γνώμη μου, ή αποψη του Αύγουστίνου⁸¹ και άλλων συγγραφέων ότι ή ρίζα του κακού βρίσκεται μέσα στο μη όν, δηλαδή στη στέρηση ή τον περιορισμό των δημιουργημάτων, την οποία ο Θεός θεραπεύει με τη χάρη του, με το βαθμό τελειότητας που του άρήσει να δίνω. Αυτή ή χάρη του Θεού, είτε κανονική είτε έκτακτη, έχει τους βαθμούς και τα μέτρα της, είναι πάντα αποτελεσματική καθ' εαυτήν, ώστε να παράγη ένα όρισμένο αποτέλεσμα που να αντιστοιχί σ' αυτήν, κι' επί πλέον είναι πάντα άρκετή όχι μόνο για να μάς προφυλάξη από την άμαρτία, αλλά ακόμη και για να παράγη τη σωτηρία, με την προϋπόθεση ότι ο άνθρωπος θα ένωθή με αυτήν με ό,τι δικό του έχει. Δεν είναι όμως πάντα άρκετή για να υπερπηδήση τις κλίσεις του ανθρώπου, γιατί διαφορετικά ο άνθρωπος δεν θα έτεινε πια σε τίποτε, κι' αυτό επιφυλάσσεται μόνο στην άπόλυτα αποτελεσματική χάρη που βγαίνει πάντοτε νικήτρια, είτε μόνη της, είτε με την εύτυχή σύμπτωση των περιστάσεων.

31. Για τα κίνητρα της εκλογής, για την πίστη που έχει προβλεφθή, για τη μέση γνώση, την άπόλυτη θέληση, και το ότι όλα ανάγονται στο λόγο για τον οποίο ο Θεός διάλεξε και αποφάσισε να παραδεχθή την ύπαρξη ενός τέτοιου δυνατού προσώπου, του οποίου ή έννοια περικλείει αυτή την άκολουθία από πράξεις χάρις και πράξεις ελεύθερες, πράγμα που παραμερίζει άμέσως τις δυσκολίες.

31. Τελικά ή χάρη του Θεού είναι χάρη τελείως καθαρή και τα δημιουργήματα δεν έχουν να προβάλουν καμιάν άπαιτηση γι' αυτήν. Όπως όμως δεν άρκει να ανατρέχουμε στην άπόλυτη ή την υπό όρους πρόβλεψη των μελλοντικών πράξεων του ανθρώπου, για να δικαιολογήσουμε την εκλογή του Θεού στην άπονομή αυτής της χάρις, δεν πρέπει επίσης να φανταζόμαστε άπόλυτες άποφάσεις που να μήν έχουν κανένα λογικό κίνητρο⁸². Όσο για την πίστη ή

des bonnes oeuvres prévues, il est tres vray que Dieu n'a eleu que ceux dont il prevoioit la foy et la charité, *quos se fide donaturum praescivit*; mais la même question revient, pourquoy Dieu donnera aux uns plustost qu'aux autres la grace de la foy ou des bonnes oeuvres. Et quant à cette science de Dieu, qui est la prevision non pas de la foy et des bons actes, mais de leur matiere et predisposition ou de ce que l'homme y contribueroit de son costé (puisqu'il est vray qu'il y a de la diversité du costé des hommes là où il y en a du costé de la grace, et qu'en effect il faut bien que l'homme, quoyqu'il aye besoin d'estre excité au bien et converti, y agisse aussi par apres), il semble à plusieurs qu'on pourroit dire que Dieu voyant ce que l'homme feroit sans la grace ou assistance extraordinaire, ou au moins ce qu'il y aura de son costé faisant abstraction de la grace, pourroit se resoudre à donner la grace à ceux dont les dispositions naturelles seroient les meilleures ou au moins les moins imparfaites ou moins mauvaises. Mais quand cela seroit, on peut dire que ces dispositions naturelles, autant qu'elles sont bonnes, sont encor l'effect d'une grace bien qu'ordinaire, Dieu ayant avantage les uns plus que les autres: et puisqu'il scait bien que ces avantages naturels qu'il donne, serviront de motif à la grace ou assistance extraordinaire, suivant cette doctrine, n'est il pas vray qu'enfin le tout se reduit entierement à sa misericorde? Je croy donc (puisque nous ne scavons pas, comment bien ou comment Dieu a égard aux dispositions naturelles dans la dispensation de la grace) que le plus exact et le plus seur est de dire, suivant nos principes et comme j'ay déjà remarqué, qu'il faut qu'il y aye parmi les estres possibles la personne de Pierre ou de Jean dont la notion ou idée contient toute cette suite de graces ordinaires et extraordinaires et tout le reste de ces evenemens avec leur circomstances, et qu'il a plû à Dieu de choisir parmi une infinité d'autres personnes egalemment pos-

για τὰ καλὰ ἔργα ποὺ πρόβλεψε, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Θεὸς διὰλεξε αὐτοὺς τῶν ὁποίων πρόβλεπε τὴν πίστη καὶ τὴν ἀγάπη, *quos se fide donaturum praescivit* (αὐτοὺς ποὺ ἤξερε ἐκ τῶν προτέρων ὅτι θὰ τοῦ δώσουν τὴν πίστη τους). Ἐπανερχεται ὁμοίως ἡ ἴδια ἐρώτηση : γιατί ὁ Θεὸς θὰ δώσει περισσότερο ὁ αὐτοὺς κί ὄχι στοὺς ἄλλους τὴ χάρη τῆς πίστεως ἢ τῶν καλῶν ἔργων. Γι' αὐτὴ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ⁸⁸, δηλαδή τὴν πρόβλεψη ὄχι τῆς πίστεως καὶ τῶν καλῶν ἔργων, ἀλλὰ τοῦ ὀλικοῦ καὶ τῆς προδιάθεσής τους, ἢ καλύτερα αὐτοῦ ποὺ θὰ πρόσφερε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του (ἀφοῦ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀνθρώπων ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς χάρης, καὶ πρέπει πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος, ἂν καὶ στὴν ἀρχὴ θὰ εἶχε ἀνάγκη νὰ υποκινηθῆ πρὸς τὸ καλὸ καὶ νὰ μεταστραφῆ, νὰ ἐνεργῆ καὶ στὴ συνέχεια μὲ τὸν ἴδιο τρόπο) πολλοὶ νομίζουν ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Θεός, βλέποντας τί θὰ ἔκανε ὁ ἄνθρωπος χωρὶς τὴ χάρη ἢ τὴν ἔκτακτη σύμπραξή του, ἢ τουλάχιστον αὐτὸ ποὺ θὰ ἔκανε ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ἂν ἀφαιρέσουμε τὴ χάρη, θὰ μπορούσε νὰ ἀποφασίσῃ νὰ δώσει τὴ χάρη ὁ αὐτοὺς τῶν ὁποίων οἱ φυσικὲς προδιάθεσεις θὰ ἦταν οἱ καλύτερες, ἢ τουλάχιστον οἱ λιγότερο ἀτελεῖς ἢ λιγότερο κακές. Ἄν ὁμοίως ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὲς οἱ φυσικὲς προδιάθεσεις, ὅσο εἶναι καλές, εἶναι ἀκόμη τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς — ἔστω κανονικῆς — χάρης, μὲ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς ἔχει εὐνοήσει περισσότερο αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Κί' ἀφοῦ ξέρεῖ καλὰ ὅτι αὐτὰ τὰ φυσικὰ πλεονεκτήματα ποὺ δίνει, θὰ χρησιμεύουν ὡς κίνητρο στὴ χάρη ἢ στὴν ἔκτακτη βοήθειά του, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι τελικὰ ὅλα ἀνάγονται δλοκληρωτικὰ στὴν εὐσπλαχνία του ; Πιστεύω λοιπὸν (ἀφοῦ δὲν ξέρομε πόσο ἢ μὲ ποῖο τρόπο σχετίζεται ὁ Θεὸς μὲ τίς φυσικὲς προδιάθεσεις στὴν ἀπονομὴ τῆς χάρης) ὅτι τὸ ποῖο ἀκριθὲς καὶ τὸ ποῖο θέθαιο εἶναι νὰ ποῦμε, σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές μας, κί' ὅπως ἔχω ἤδη παρατηρήσει, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἀνάμεσα στὰ δυνατὰ ὄντα τὸ πρόσωπο τοῦ Πέτρου ἢ τοῦ Ἰωάννη τῶν ὁποίων ἡ ἐνοια ἢ ἡ ἰδέα περιλαμβάνει ὅλη αὐτὴ τὴ σειρά τῶν ὁποίων ἢ ἐν ἔκτακτων πράξεων χάρης καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα γεγονότα μὲ τίς περιστάσεις τους, κί' ὅτι ὁ Θεὸς ἐρῆκε καλὸ, ἀνάμεσα σὲ ἄπειρα